

ציון

העורכים: אלברט באומגרטן, מיכאל טוך, עזרא מנדלסון

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עז • ב • תשע"ב

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

149	ג'פרי הרמן: 'פרסאי בצרכי סעודה בקיאי מינייכו': נימוסי שולחן ותרבות פרס בתלמוד הבבלי
189	חזקי שוהם: מהעלייה השלישית לעלייה השנייה ובחזרה: היווצרות החלוקה לתקופות לפי העליות הממוספרות
223	דימיטרי שומסקי: ציונות ומדינת הלאום: הערכה מחדש
ספרים ודברי ביקורת	
255	בצלאל בר־כוכבא: אישיותו של הורדוס: היסטוריה ופסיכיאטריה
278	מיכאל טוך: אלכסנדר קוליק (עורך), תולדות יהודי רוסיה, א: מימי קדם עד העת החדשה המוקדמת
280	גיא מירון: משה רוסמן, היסטוריה יהודית? כתיבת היסטוריוגרפיה יהודית בעידן פוסט־מודרני
286	יורם בילו: מנחם פרידמן ושמואל היילמן, הרבי מלובביץ' בחייו ובחיים שלאחר חייו
292	מספרות המחקר
295	ספרים שנתקבלו במערכת
XV	תקצירים באנגלית

מהעלייה השלישית לעלייה השנייה ובחזרה: היווצרות החלוקה לתקופות לפי העליות הממוספרות

מאת חזקי שוהם

'בימים העצבניים של עכשיו
נחפזים להדביק מספרים'*

א. התיקוף הציוני בראי ההיסטוריה של המושגים

מאמר זה בא לבחון את ראשית היווצרותו של התיקוף (פריודיזציה) הציוני המקובל של העליות הממוספרות. תיקוף זה הופיע לאחר מלחמת העולם הראשונה, בסוף העשור השני ובתחילת העשור השלישי של המאה העשרים, חילק את ההיסטוריה הציונית הקצרה שעד לאותם הימים לכמה 'עליות', ומנה אותן מן הראשונה עד לשלישית. המאמר יתמקד בראשית החלוקה לעליות ויעסוק גם בהתקבלותה של החלוקה בציבור במהלך אמצע שנות העשרים, כאשר נוספו לה העלייה הרביעית (1924) והחמישית (1929 ואחר כך 1933).

תיקוף הוא כלי עבודה מרכזי של היסטוריונים. ואולם נוסף על כך, ולא תמיד עם קשר הדוק לכך, תיקוף הוא אמצעי להבניית זהות קיבוצית בקרב קבוצה בעלת תודעה היסטורית, המזהה את עצמה עם תקופה מסוימת בעבר הקרוב או הרחוק ומבדילה את עצמה ממי שקדמו לה או באו אחריה.¹ מספור העליות הדגיש את מרכזיותה של ההתיישבות בארץ ישראל כגורם מכריע בתולדות הציונות, ברוח הציונות המעשית, יותר מאשר אירועים מדיניים או צבאיים שונים, שלכאורה יכולים היו לשמש קר-פרשת-מים היסטורית בתודעה הציבורית, ברוח הציונות המדינית (כמו הקונגרס הציוני הראשון בשנת 1897 או העימותים האלימים של 1929 ו-1936). לאור זאת היה לחלוקה לעליות תפקיד מרכזי בהשלטת האתוס החלוצי כאידאולוגיה הדומיננטית של התנועה הציונית, ואולי אף בהשתלטותה הפוליטית של תנועת העבודה על המוסדות הציוניים. להלן נעקוב אחרי ההקשר ההיסטורי שבו נוצר התיקוף הזה וננסה לעמוד

* נחום טברסקי, 'עמו', הפועל הצעיר, כ"ה בניסן תרצ"ז, 6.4.1937, עמ' 9. תודה למאיר חזן על מראה המקום ועל הערות ביקורתיות חשובות. תודתי שלוחה גם לסיני רוסינק, ישראל ברטל, מרגלית שילה, גור אלרואי; לגיא מירון, רונה יונה, מוטי גולני, עמית עסיס, אניטה שפירא ויתר חברות וחברי פורום החוקרים שבנשיאותה של פרופ' שפירא במכון לחקר הציונות והיישוב באוניברסיטת תל-אביב; למערכת 'ציון' ולאחד הקוראים האנונימיים על הערות תורמות במיוחד; ולאמי-מורת, יונינה פלורסהיים.

1 Eviatar Zerubavel, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*, Chicago 2003, pp. 82–100

על הצרכים התרבותיים שהוא שירת. בין השאר ננסה לברר לשם מה התנסחה ההפרדה בין 'אני' ל'אחר', למשל בין חלוצים-פועלים-סוציאליסטים לבין מהגרים-בורגנים-ליברלים, במונחים המפרידים בין תקופות שונות בתולדות הציונות? מדוע הניח מי שהניח כי הציונות נחלקת לגלי הגירה, שבהם 'אנחנו' שייכים לגל השני או השלישי ואילו 'הם' שייכים לגל הראשון, הרביעי או החמישי?

המחקר יסתייע בכלים שפותחו בהיסטוריה המושגית (*begriffsgeschichte*, conceptual history), כתחום המתמקד בתמורות לשוניות ובהקשרים משתנים של מושגים בסיסיים בחברה, החושפים הנחות יסוד סמויות וגלויות על יחסי אדם, חברה וקוסמוס. אכן, מושגים כמו 'העלייה השנייה' או 'העלייה השלישית' היו 'מושגים בסיסיים... חלקים בלתי ניתנים להחלפה במילון הפוליטי והחברתי' של היישוב בשנות המנדט.² לפיכך, ראוי לחקור תמורות במשמעותם המילונית של מושגים בסיסיים אלה יחד עם ההנחות ההיסטוריות, הסוציולוגיות והאידיאולוגיות שנטענו על גבם בשיח הציבורי, ולהשתמש בהם, בזוהרות המתבקשת, כאבן בוחן לתהליכים חברתיים ופוליטיים. היות שמדובר במושגים תיקופיים, דומה שחקר התמורות במשמעותיותיהם ובהקשרים שבהם הופיעו, כמסגרת מארגנת להבנת ההווה, העבר והיחסים ביניהם, יש בו כדי להאיר באור חדש את התפתחות התודעה ההיסטורית הציונית ולסייע בהבנת הציונות עצמה כתופעה היסטורית וכחידוש בהיסטוריה היהודית. ניתוח היווצרותו של התיקוף הציוני הוא מחקר מיקרו-דיאכרוני, העוקב אחר תמורות קלות במשמעותם של מושגים לאורך תקופה קצרה למדי, וכפי שנראה, לא היו אלה שינויים מדעת. מחקר ראשוני זה של ההיסטוריה המושגית הציונית מעלה לדיון שאלות אמפיריות ומתודולוגיות רבות, ואדון בהן בקצרה בפרק הסיכום.

מחקר התודעה ההיסטורית הציונית התמקד עד כה במיתוסים של העבר הקדם-ציוני – בעיקר הארכאולוגיה, המקרא והעת העתיקה – ובאופנים שנעשה בהם שימוש בהווה.³ לחילופין, התרכזו המחקר בשאלת תפקידן של פרדיגמות לאומיות בתמונת העבר שעלתה מן

2 Melvin Richter and Michaela W. Richter, 'Introduction: Translation of Reinhart Koselleck's "Krise", in *Geschichtliche Grundbegriffe*, *Journal of the History of Ideas*, 67 (2006), pp. 343–356. עוד על ההיסטוריה המושגית ראו למשל: Quentin Skinner, 'Meaning and Understanding in the History of Ideas', *History and Theory*, 8 (1969), pp. 3–53; Reinhardt Koselleck, 'Begriffsgeschichte and Social History', *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, translated by Keith Tribe, New York 2004, pp. 75–91; idem, *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, translated by Todd Samuel Presner, Stanford 2002; Kari Palonen, 'Rhetorical and Temporal Perspectives on Conceptual Change', *Finnish Yearbook of Political Thought*, 3 (1999), pp. 41–59

3 מיכאל פייגה, 'הארכאולוגיה ועיצוב המרחב הישראלי: כנסי החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה', קרום לחפור בו, בעריכת מיכאל פייגה וצבי שילוני, שדה-בוקר 2008, עמ' 65–77; אוריאל סימון, מעמד המקרא בחברה הישראלית: ממדרש לאומי לפשט קיומי, ירושלים תשנ"ט; אניטה שפירא, התנ"ך והזוהר הישראלית, ירושלים 2005; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago–London 1995

הכתיבה ההיסטורית הממוסדת.⁴ לעומת זאת, לא נכתב רבות על התודעה ההיסטורית הציונית ביחס לצינונות עצמה כתופעה היסטורית ועל התפתחות המיתוסים הציוניים של העבר הקרוב.⁵ לשם כך אבחין כאן בין תודעה היסטורית המתייחסת למשכי הזמן הארוכים (long durée), דהיינו תמונת העבר הרחוק או 'ההיסטוריה הגדולה', לבין תודעה המתייחסת למשכי הזמן הקצרים או 'ההיסטוריה הקטנה', דהיינו לעבר שעדיין שמור אצל סוכני הזיכרון בתור הווה, או הווה ההופך לעבר כאשר מכריזים על תחילתה של תקופה חדשה. כך, למשל, יצרה התרבות העברית החדשה תיקוף של ההיסטוריה היהודית הגדולה, שחילק את ההיסטוריה היהודית לתקופות של גלות וגאולה.⁶ לעומת זאת, התיקוף של העליות הממוספרות התייחס להיסטוריה היהודית הקטנה, וראה בתחילתו של הפרויקט הלאומי תקופה חדשה בהיסטוריה היהודית הגדולה. כפי שנראה להלן, התיקוף הציוני נוצר באמצעות מעתק מן ההיסטוריה היהודית הגדולה אל ההיסטוריה היהודית הקטנה. מרכזיותו של מושג העלייה בתהליך זה הדגישה את הפלשתינוצנטריות של התודעה ההיסטורית הציונית, ואת הזיהוי בין ההיסטוריה של הצינונות להיסטוריה של היישוב בארץ ישראל.

התיקוף הציוני של העליות הממוספרות התקבל בציבור ואף היסטוריונים מקצועיים משתמשים בו ככלי עבודה, להבדיל מן התיקוף הציוני של ההיסטוריה הגדולה, שנחשב למשיחת מכחול רחבה מדי ואיננו מקובל על היסטוריונים. זאת ועוד, בכל ספרי הלימוד בהיסטוריה לבתי הספר, ב'זיקפדיה' ובמסגרות רבות של כתיבת היסטוריה ציונית, רשמית ושאינה רשמית, מקצועית יותר או פחות – ככולם מופיעים חמשת גלי העלייה כקנה המידה לחלוקה הפנימית של ההיסטוריה הציונית המוקדמת, דהיינו משנת 1882 עד השואה. לפי מוסכמה זו, העלייה הראשונה החלה ב-1881 או 1882, בעקבות סדרת פוגרומים ברוסיה, ונמשכה עד לשנת 1904. אז החלה העלייה השנייה, החלוצית, והיא נמשכה עד למלחמת העולם הראשונה. עם תום המלחמה המשיכה העלייה מאותה נקודה, אך בשל ההפסקה הכפויה נקראה עתה העלייה השלישית. זו נמשכה עד שנת 1924, שבה החלה הגירת יהודים בני

4 ראו למשל: David N. Myers, *Re-inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*, New York 1995; יצחק קונפורטי, זמן עבר: ההיסטוריוגרפיה הציונית ועיצוב הזיכרון הלאומי, ירושלים תשס"ו.

5 ראו תחילת המחקר על היווצרות מיתוסים ציוניים: יונתן פרנקל, 'ספר היזכור' משנת 1911 – הערה על מיתוסים לאומיים בתקופת העלייה השנייה, יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 67-96; שמואל אלמוג, 'העלייה השנייה בעיני עצמה ובעינינו', העלייה השנייה: מחקרים, בעריכת ישראל ברטל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 38-59; יעל זרובבל, 'בין "היסטוריה" ל"אגדה": גלגולי תל-חי בזיכרון העממי', מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, בעריכת דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך, ירושלים תשנ"ז, עמ' 189-202. בנוסף מתפתחת לאחרונה כתיבה ענפה על מיתוסים ציוניים מקומיים. ראו, על קצה המזלג: חנן חבר, 'הכנרת – קדושת המקום והלאום', מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, בעריכת יוסי יונה ויהודה גודמן, ירושלים תשס"ד, עמ' 74-107; Barbara E. Mann, *A Place in History: Modernism, Tel-Aviv, and the Creation of Jewish Urban Space*, Stanford 2006; מיכאל פייגה, 'העיר שאינה לבנה: תל-אביב של מעלה ותל-אביב של מטה', ישראל, 9 (תשס"ו), עמ' 237-244.

6 זרובבל (לעיל, הערה 3), עמ' 13-36.

המעמד הבינוני מפולין, בעקבות משבר כלכלי קשה והקשחת חוקי ההגירה של ארצות הברית. העלייה הרביעית נמשכה עד 1933, ואז החלה העלייה החמישית, שהייתה מורכבת בעיקרה מיהודי גרמניה שנמלטו מן המשטר הנאצי. לפי הדימוי המקובל, העלייה הראשונה הייתה מורכבת בעיקר ממשפחות ששמרו על אורח חיים יהודי מסורתי פחות או יותר. בניגוד אליה, בעלייה השנייה ובעלייה השלישית באו ארצה מספר גדול יחסית של 'חלוצים', דהיינו עולים אידאולוגיים שעלו ממניעים לאומיים, ורבים מהם גילו נטייה לרדיקליות פוליטית. ואילו עולי העלייה הרביעית והחמישית היו בעיקרם 'מהגרים', דהיינו פליטים שביקשו להיטיב את מצבם, והיו אדישים לאתוס החלוצי.⁷

לאחרונה קמו ערעורים רבים על תוקפו של תיקוף זה, או על יעילותו ככלי מחקרי, מנקודת מבט כלכלית, גאוגרפית, פוליטית ואף דמוגרפית. חוקרים עמדו על כך שהתוויות שהוצמדו לגלי ההגירה הללו, המבדילות בין עליות חלוציות לבלתי חלוציות, אינן מדויקות מבחינת פרופיל ההגירה או התרומה למפעל הציוני;⁸ על השכחתם של גלי הגירה נוספים, כמו 'עליית טיומקין' של 1891 והשנים 1928–1932 שכונו 'שנים ללא תווית';⁹ ועל הטיות אידאולוגיות

7 ראו למשל: דוד גורביץ ואהרן גרין, 'עשרים וחמש שנות עליה', העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל, ירושלים תש"ה, עמ' 18–28; שמואל נח איוונשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשכ"ז, עמ' 5–28; יוסף גורני, מראש פינה ודגניה ועד דימונה: שיחות על מפעל הבניה הציוני, תל-אביב 1983; זאב צחור, שורשי הפוליטיקה הישראלית, תל-אביב 1987, עמ' 14–17. וכן בספרי לימוד לבתי ספר (מדגם מייצג): אסתר גל-און, מתפוצה למדינה: פרקים בהיסטוריה של עם ישראל ומדינת ישראל 1881–1951, ירושלים תשנ"ב, עמ' 21–50; דוד שחר, עם ועולם: פרקים בתולדות ישראל והעמים, 1870–1970, ב: 1920–1945, רחובות 1998, עמ' 158–216; איל נוה, המאה ה-20: על סף המחור – היסטוריה לכיתה ט', תל-אביב תשנ"ט, עמ' 48–55; חיים בן-מוחה, מורשת: תולדות עם ישראל וארץ-ישראל מהתגבשות הרעיון הציוני ועד הקמת המדינה – אירועים, מאורעות ואישים מרכזיים, ב, גבעתיים [חש"ד], עמ' 90–108; קציעה אביאלי-טביביאן, 1870–1970: עידן האימה והתקווה: פרקי היסטוריה לחטיבה העליונה, תל-אביב 2001, עמ' 140–159; שולה ענבר, מהפכה וגאולה בישראל ובעמים, ב: 1920–1939 – היסטוריה לחינוך הדתי, פתח-תקווה 2006, עמ' 45–50; משה ברי-הלל ושולה ענבר, עולם לאומי: בונים מדינה במזרח התיכון, פתח-תקווה 2009, עמ' 14.

8 ראו למשל: מרדכי אליאב, 'ייחודה של העלייה הראשונה – מבוא', ספר העלייה הראשונה, בעריכת מרדכי אליאב, ירושלים תשמ"ב, א, עמ' ט-יט; Yossi Ben-Artzi, 'Imitation or Original? Shaping the Cultural Landscape of Pioneer Jewish Settlement in Eretz Israel (1882–1914)', *Journal of Historical Geography*, 22 (1996), pp. 308–326; דן גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, 1924–1929 – בחינה כלכלית ופוליטית, תל-אביב 1973; משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1919–1930)', תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, ב, בעריכת משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן, ירושלים תשנ"ה, עמ' 187–188; ברוך בן-אברם והנרי ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, ירושלים תשנ"ה; מרגלית שילה, 'מבט חדש על העלייה השנייה (תרס"ד–תרע"ד, 1904–1914)', כיוונים, 11–12 [49–48] (1997), עמ' 117–140; ובעיקר: גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים תשס"ד.

9 ראו: יהודה גרוזבסקי, המלון העברי, תל-אביב 1947, עמ' 741; שושנה פרידריך, 'השנים תר"ן–תרנ"א בתולדות 'חיבת ציון' והישוב בארץ-ישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ז; ישראל

הניצבות מאחורי התיקוף.¹⁰ יחד עם זאת, רבים עדיין סבורים שהעלייה השנייה והשלישית מייצגות את 'אתוס הליבה' הציוני, לעומת יתר העליות שאינן אלא שוליו האידיאולוגיים.¹¹ חוקרים אלה מדגישים כי העלייה השנייה הצמיחה מקרבה את המנהיגות של תנועת העבודה ושל התנועה הציונית למשך שנים,¹² וכי העלייה השלישית יצרה את מרבית דפוסי ההתיישבות השיתופית, ונתנה בכך סימן היכר ייחודי לפרויקט הציוני ולמיתוס החלוץ.¹³ זאב צחור הגדיל לעשות בטענתו, שהתיקוף של גלי העלייה היה המסגרת המארגנת של הפוליטיקה הציונית והישראלית מאז תקופת המנדט ועד 1977.¹⁴

המחקר המוצג בזה אינו מבקש להכריע בפולמוס בדבר שימושיותו של התיקוף הציוני ככלי עבודה היסטוריוגרפי כיום. הוא מתמקד בתיקוף ככלי להבניית זהות קיבוצית ובניתוח הדינמיקה ההיסטורית שיצרה את התיקוף הזה, ובראשו מיתוס העלייה השנייה והשלישית.¹⁵

ב. מהי 'עלייה'?

המילה העברית 'עלייה' נשאה עמה מטען ערכי וטון שיפוטי עוד זמן רב לפני היות הציונות. אמנם, בתורה נעשה שימוש במונח 'עלייה' לארץ ו'ירידה' ממנה רק לציון התנועה בינה לבין ארץ מצרים, הנחשבת נמוכה ממנה מבחינה גאוגרפית (למשל: בראשית יב, י; יג, א). ואולם, כבר בהצהרת כורש יש ניסוח ערכי ביחס לירושלים כמקום שאליו עולים (עזרא א, ג). במקורות רבים בספרות הרבנית והמיסטית מובעת ההנחה המטפיסטית כי הגירה לארץ ישראל

ברטל, 'על הראשונות: זמן ומקום בעלייה הראשונה', לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה: עיון בין תקופות, בעריכת יפה ברלוביץ ויוסף לנג, תל-אביב תש"ע, עמ' 15–24 (ראו עמ' 16); נחום גרוס, 'המשק היהודי בשנים ללא תוית: 1928–1932', לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 287–299.

10 ראו: נחום גרוס, 'הערה לעניין חלוקתן לתקופות של תולדות היישוב בשנות המנדט', לא על הרוח לבדה, שם, עמ' 228–231; Hanna Herzog, 'Redefining Political Spaces: A Gender Perspective on the "Yishuv" Historiography', *Journal of Israeli History*, 21 (2002), pp. 1–25; אלרואי (לעיל, הערה 8), עמ' 20.

11 ראו: אלמוג (לעיל, הערה 5); שמואל נח איזנשטט, 'המאבק על סמלי הזהות הקולקטיבית ועל גבולותיה בחברה הישראלית הבת-רמהפכנית', ציונות – פולמוס בין-זמנני: גישות מחקריות ואידיאולוגיות, בעריכת פנחס גינוסר ואבי בראלי, באר-שבע תשנ"ו, עמ' 1–30. ולאחרונה: בעז נוימן, תשוקת החלוצים, תל-אביב תשס"ט, עמ' 15–26.

12 ראו: זאב צחור, 'התגבשות מנהיגותה של העלייה השנייה', העלייה השנייה, 1903–1914: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומרי עזר, בעריכת מרדכי נאור, ירושלים תשמ"ה, עמ' 26–36; דברי המבוא של אניטה שפירא בתוך: ברל כצנלסון, 'העלייה השנייה': הרצאות ברל כצנלסון בפני הבהרות הסוציאליסטית (1928), בעריכת אניטה שפירא ונעמי אביר, תל-אביב תש"ן, עמ' 11.

13 בן-אברם ניר (לעיל, הערה 8), בפרט עמ' 46.

14 צחור (לעיל, הערה 7), עמ' 11–20.

15 לדיון ראשוני על היווצרות המיתוס ראו: יוסף גורני, 'השינויים במבנה החברתי והפוליטי של 'העלייה השנייה' בשנים 1904–1940, הציונות, א (תש"ל), עמ' 204–246; ישראל ברטל, זאב צחור ויהושע קניאל, 'מבוא כללי', העלייה השנייה: מחקרים, בעריכת ישראל ברטל, ירושלים תשנ"ח, עמ' ה-ז.

היא 'עלייה' ועזיבתה היא 'ירידה' (למשל: משנה ובבלי, כתובות קי ע"ב). מטפיסיקה זו כוללת גם קוסמולוגיה, שבה הארץ היא מרכזו של העולם וממנה נברא העולם (בבלי, תענית י ע"א), ולחיים בה יש ערך מוסף לעומת החיים בכל מקום אחר. לפיכך, ההגירה לארץ ישראל היא גם מעין פעולת צליינות – המכונה בעברית הבתר-מקראית, ולא במקרה, 'עלייה לרגל' – אם כי ללא כוונה לחזור חזרה. ואכן, גם כאשר יהודים שמרו על מרחק פסי ותודעתי מארץ ישראל, ההגירה לארץ זו כונתה בשפה העברית 'עלייה'. קיומה של מילה נפרדת לציון ההגירה למקום מסוים היא תופעה לשונית נדירה.¹⁶

אכן, הציונות ה'חילונית' אימצה טרמינולוגיה זו, אך מדובר היה בתהליך ארוך ומורכב, שלוהו בלבטים, בהיסוסים ובמחלוקות. בעשורים שלפני מלחמת העולם הראשונה נדדו מיליונים של יהודים ממזרח אירופה לעולם החדש, וגם ארץ ישראל שימשה יעד הגירה – אחד מני רבים ולא פופולרי במיוחד (באו אליה כ-2% מכלל המהגרים).¹⁷ אף פעילים ציונים ומוסדות ציוניים היססו מאוד לעודד אנשים להגר ארצה.¹⁸ לפיכך, טוען היסטוריון ההגירה גור אלרואי, בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה היה השימוש במילה 'עלייה' מצומצם יחסית, ואף כאשר דיברו וכתבו עברית השתמשו לעתים קרובות במונח הניטרלי 'אימיגרציה'; המונח 'עלייה' נותר בעיקר נחלתם של בני היישוב הישן שעלו ממניעים דתיים.¹⁹ לדוגמה, בתרגומו העברי של ברנר לספרו של רופין 'היהודים בזמן הזה', שהופיע בשנת 1914, המונח 'עלייה' כמעט שאינו מופיע, ובמקומו מופיע על פי רוב המונח 'הגירה'.²⁰

לאחר הצהרת בלפור, כפי שנראה כאן, נעשו מאמצים גוברים והולכים להבחין בין העולים למהגרים לפי מניעיהם להגיע לארץ: תרומה לחברה הקולטת מכאן ומאמץ לשיפור תנאי חייהם האישיים או המשפחתיים מכאן. אלרואי אמנם מוכיח כי מניעי ההגירה לא היו תלויים ביעדי ההגירה השונים, והאטרקטיביות של ארץ ישראל עד לסגירת שערי ארצות הברית במהלך שנת 1924 נבעה במידה רבה מקרבתה לחופי אירופה וממחירי הנסיעה הנמוכים,

16 על העירוב בין 'עלייה' ל'עלייה לרגל' במסורת היהודית ראו: אריה טרטקובר, החברה הישראלית, תל-אביב-ירושלים תש"ט, עמ' 80-110; אלחנן ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ-ישראל 1099-1517, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח; זאב ספראי, 'התלמוד הבבלי כתשתית רעיונית לעלייה לארץ', קיבוץ גלויות: עלייה לארץ-ישראל – מיתוס ומציאות, בעריכת דבורה הכהן, ירושלים תשנ"ח, עמ' 27-50. באופן מעניין, במילון של יהודה גור מופיעה ההגירה לארץ כאחד המובנים של המילה 'עלייה' רק במהדורה השנייה, שיצאה לאור בשנת 1947 (גרובסקי [לעיל], הערה 9, עמ' 740).

17 אלרואי (לעיל, הערה 8), למשל עמ' 126; הנ"ל, המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית 1875-1924, ירושלים תשס"ח, בפרט עמ' 77.

18 יעקב קלנר, 'העליות הראשונות – מיתוס ומציאות: שתי דוגמאות', העליות הראשונות: מיתוס ומציאות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 91-116 (פורסם במקור: כיוונים, 1 [תשל"ט], עמ' 29-49); מרגלית שילה, 'טובת העם או טובת הארץ? יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה', קתדרה, 46 (תשמ"ח), עמ' 109-122.

19 אלרואי (לעיל, הערה 8), עמ' 20-25; מרגלית שילה, נסיכה ושבויה: החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, חיפה ולוד תשס"א, עמ' 13-15, 23-43.

20 ארתור רופין, היהודים בזמן הזה: מחקר סוציאלי-מדיני, תרגם יוסף חיים ברנר, אודיסה תרע"ד, למשל עמ' 208.

שהקטינו את הסיכון שבהגירה משפחתית.²¹ ואולם, בתהליך הקליטה נתבעו המהגרים לארץ ישראל להוכיח שותפות ולויאליות לבניין האומה היהודית בארץ, ובכך הפכו כפי התברה הקולטת מ'מהגרים' ל'עולים'. לפיכך, בשיח הציוני הפנימי שררה הבחנה ברורה בין עלייה לארץ ישראל, שמשמעותה הנורמטיבית היא תרומה לבניין האומה, לבין הגירה למקומות שונים (ואף לארץ ישראל) שנועדה לשיפור תנאי חיים. תהליך זה התרחש תוך מחלוקות פוליטיות-חברתיות בקרב הפעילים והמוסדות הציוניים על הקריטריונים להגירה סלקטיבית, יחד עם שינוי מדיניות של ההסתדרות הציונית במהלך שנות השלושים לטובת הגירת המונים (שמעולם לא עמדה על הפרק, למעשה, לפני עשור זה).²²

מנקודת המבט של ההיסטוריה של המושגים, חל מעתק של המונח 'עלייה' מתיאור שיפוטי של הפעולה עצמה, כפעולה נעלה, לבחינת כליות-ולב של מניעי העולים כנאצלים, להבדיל ממניעים אנוכיים של מהגרים. הבחנה זו בין המהגר לעולה על פי מניעיהם חדרה אף למחקר האקדמי של ההגירה וקליטת העלייה בחברה הישראלית, והוצעה כמסגרת תאורטית במחקריהם של ראשוני חוקריה של ההגירה, כמו יעקב לשצ'ינסקי, ומייסדי מדע החברה הישראלי – מרטין בובר, אריה טרטקובר וש'נ' איזנשטדט.²³ ההבחנה הערכית בין 'הגירה' ל'עלייה' הפכה להבחנה סוציולוגית בין 'מהגר' ל'עולה', והיא נגעה בנכונותם של העולים החדשים לאמץ את התמורות התרבותיות הנדרשות כדי להיטמע בחברה הקולטת, והוצבה בתשתיתו המושגית של התכנון החברתי הציוני ולאחר מכן הישראלי.

יחד עם זאת, במאמר חשוב שאינו מצוטט רבות מצביע יעקב קלנר על תופעה לשונית מפתיעה במדע החברה הישראלי: גל העלייה המצוי בעיצומו הוגדר תמיד כמורכב ממהגרים, הדואגים בעיקר לעצמם, ואילו גלים קודמים הוגדרו כ'עליות' שגויסו ברצון למשימות קולקטיביות. הבחנה זו, גם אם במינוחים משתנים, לירותה את ההתיישבות הציונית מראשיתה, ונוצרה אידאליזציה של העליות הראשונות, שכביכול היו אידאולוגיות יותר, תוך העמסת המשימות הקולקטיביות על כתפיהם של העולים החדשים ביותר.²⁴ זו הייתה הבחנתו של בובר בתחילת שנות הארבעים, כאשר העביר את הגבול הכרונולוגי בין החלוצים למהגרים

21 אלרואי (לעיל, הערה 8), עמ' 220-221.

22 ראו: אביבה חלמיש, 'מדיניות העלייה בשנות השלושים: בין "גאולה" ל"הצלה"', זמנים, 58 (תשנ"ז), עמ' 86-98; מאמריהם של מרגלית שילה, אביבה חלמיש, יחיעם וייץ ויואב גלבר בתוך: קיבוץ גלויות (לעיל, הערה 16); חגית לבסקי, 'לאומיות, הגירה והתיישבות: האם היתה מדיניות קליטה ציונית?', כלכלה וחברה בימי המנדט, בעריכת נחום קרלינסקי ואבי בראלי, שדה-בוקר תשס"ג, עמ' 153-177; אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים תשס"ו.
23 ראו למשל: יעקב לשצ'ינסקי, 'על היקף ההגירה היהודית ועל כיוניה במאה האחרונה', כלל ישראל: פרקים בסוציולוגיה של העם היהודי, בעריכת בנימין דינור, אריה טרטקובר ויעקב לשצ'ינסקי, ירושלים 1954, עמ' 188 (פורסם במקור ב-1944); ריקרדו בנימין בקי, 'מה בין הגירה לעלייה', אחדות העבודה, ד: מידות קליטה (1946), עמ' 269-271; אריה טרטקובר, נדודי היהודים בעולם, ירושלים תש"ז, עמ' 99. טרטקובר הגדיל לעשות והציע ליישם את המונח 'עלייה' לכל הגירה שיש בבסיסה רעיון אוניברסלי, כגון החלוצים הראשונים בארצות הברית. ראו: הנ"ל, האדם הנודד: על ההגירה ועל העלייה בעבר ובימינו, תל-אביב תשי"ד, בפרט עמ' 76-107; הנ"ל (לעיל, הערה 16).

24 קלנר (לעיל, הערה 18), שם.

בקוֹפְרֶשֶׁת־הַמִּים שֶׁבִּין הַעֲלִייה הַשְּׁלִישִׁית לַרְבִּיעִית.²⁵ עִם תּוֹם מִלְחַמַת הָעוֹלָם הַשְּׁנִייה צִפּה שׁ"נ אִיזוֹנְשְׁטֶדט (הַצְעִיר) קִשִּׁיִּים בַּקְלִיטָתָם שֶׁל נִיצוּלֵי יְהוּדוֹת אֵירוּפָה, מִשׁוּם שֶׁלֹּא יִהְיוּ מְגוּיָסִים לְמִשִּׁמּוֹת הַלְאֻמִּיּוֹת. לְעוֹמַת זֹאת, בְּשָׁנוֹת הַחֲמִישִׁים כִּכֵּר הַגְּדִיר אֶת פְּלִיטֵי הַשּׁוּאָה כְּעוֹלָיִם, וְאִילוּ עוֹלֵי אֶרְצוֹת הָאִסְלָאָם שֶׁעָלוּ אַחֲרֵי 1948 הוּגְדְרוּ כְּמַהְגְּרִים, שְׂאִינָם מְעוֹנִינִים לְעִבּוֹר תְּמוּרָה תְּרַבּוּתִית לְעֶרְכֵי הַחֲבֵרָה הַקּוֹלְטָת.²⁶ כִּפִּי שֶׁנִּרְאָה בַּהֲמָשָׁךְ, אִידֵאלִיזְצִיָה דוֹמָה הַתְּרַחֲשָׁה גַם בְּעֲלִייה הַרְבִּיעִית בִּיחַס לְעֲלִייה הַשְּׁלִישִׁית. מֵאֲמָרוֹ שֶׁל קֶלְנֶר מְמוֹקֵד בְּשִׂאלוֹת שֶׁל מְדִינִיּוֹת חֲבֵרְתִית, אֶךְ בְּרֵאֵי הַהִיסְטוֹרִיָה שֶׁל הַמוֹשְׁגִים, הוּא מְצַבִּיעַ בְּעִקְפִּין עַל כֵּךְ שֶׁהַתִּיקוֹף הִיא אֲמִצְעֵי מֶרְכּוּזֵי הַהֲטַמְעַת גְּלֵי הַגִּירָה בִּישׁוּב וּבִישְׂרָאֵל. בֵּין הַשָּׂאֵר, בְּרוּר כִּי לְמַטְעַן הַשִּׁיפוּטִי שֶׁנִּשְׂאָה עִמָּה הַמִּלְיָה 'עֲלִייה' מִן הָעֵבְרִית הַקְּדוּמָה־צִיּוֹנִית הִיא מְשַׁקֵּל רַב בַּקְבִּיעֻתָה כְּפֶרְמֶטֶר הָעִיקָרִי שֶׁל הַתִּיקוֹף הַפְּנִיִם־צִיּוֹנִי.

לְמִלְיָה 'עֲלִייה' כִּשְׂהִיא מְמוֹסְפֶרֶת עֲשׂוּיִים לְהִיּוֹת שְׁלוֹשָׁה מוֹבְנִים שׁוֹנִים: (א) אִירוּעֵי הִיסְטוֹרִי בּוֹדֵד; (ב) זִהְיוּ סוֹצִיּוֹלוֹגִי; (ג) זִמְן אוֹ תְּקוּפָה. בְּמוֹבֵן הַרְאֻשׁוֹן, כְּאִירוּעֵי הִיסְטוֹרִי, מְדוּבָר בַּהֲגִירָה שֶׁל קְבוּצַת אֲנָשִׁים הַנוֹסַעַת יַחְדָּו אוֹ בְּסִמְכּוֹת זְמָנִים. הַמוֹבֵן הַשְּׁנִי מֵיִיחַס לְקְבוּצָה זֶה מֵאֲפִינִים סוֹצִיּוֹלוֹגִיִּים הַמֵּיִיחִידִים אוֹתָהּ מ'עֲלִיּוֹת' אַחֲרוֹת, כְּמוֹ רִקְעַת חֲבֵרְתִית־כְּלִכְלֵי מִשׁוּתָף, מוֹצֵא אֲתָנִי, מְטָרָה פּוֹלִיטִית, פְּסִיכּוֹלוֹגִיָה קוֹלְטִיבִית וְכדוּמָה. וּבְמוֹבֵן הַשְּׁלִישִׁי, הַמִּלְיָה יִכּוֹלָה לְהַתִּיַחֵס לְפֶרֶק זִמְן מוֹגְדֵר וְלְכֹלּוֹל בּוֹ אִירוּעִים וְתַהֲלִיכִים שְׂאִינָם קְשׁוּרִים יִשִּׁירוֹת לְפַעּוֹלַת הַהֲגִירָה, כִּפִּי שֶׁהִיא אֲכָן מִשְׁמַשֶּׁת בַּתִּיקוֹף הַצִּיּוֹנִי. לְהַבְדִּיל מִן הַמִּשְׁמַעוֹת הַרְאֻשׁוֹנָה, הַמְתִּיַחֵס לְהַגִּירוֹת כְּאִירוּעִים בּוֹדֵדִים עַל רִצְף־הַזִּמְן הַהִיסְטוֹרִי, שְׁבִינִיָּהֵם יִתְכַנְּנוּ תְּקוּפוֹת אֲרוּכּוֹת שֶׁל אִי־פַעֲלִיוֹת, הַמִּשְׁמַעוֹת הַשְּׁלִישִׁית צוֹבַעַת תְּקוּפָה שְׁלֵמָה בְּצַבַּע הַהֲגִירוֹת.²⁷ כֵּךְ, לְמִשְׁלַל, אֶף שֶׁמְרַבִּית מַהְגְּרֵי 'הַעֲלִייה הַשְּׁנִייה' הִיגְרוּ בְּשָׁנִים הַרְאֻשׁוֹנוֹת שֶׁל תְּקוּפָה זֶה, יִיקְרָא כֹּל הָעֲשׂוֹר שֶׁקְּדָם לְמִלְחָמָה בְּשֵׁם 'תְּקוּפַת הַעֲלִייה הַשְּׁנִייה' וְיִיכְלָלוּ בּוֹ גַם מִי שֶׁהִיגְרוּ לְקִרְאָת סוֹף הַתְּקוּפָה, וְכֵן מְכֹלּוֹל הַפַּעֲלִיוֹת הַפּוֹלִיטִיּוֹת, הַחֲבֵרְתִיּוֹת, הַתְּרַבּוּתִיּוֹת וְהַכְּלִכְלִיּוֹת שֶׁל הַמַּהְגְּרִים (וְאוֹלֵי אֶף שֶׁל הַתּוֹשְׁבִים הוֹוִתִיקִים) בַּתְּקוּפַת הַזִּמְן הַזֶּה.

כְּדִי לְתַאֵר אֶת תְּהַלִּיךְ יִצִּירוֹתָם שֶׁל הַתִּיקוֹף הַצִּיּוֹנִי עֲלֵינוּ לְעֻקְבוֹ אַחַר הַיּוֹצְרוֹתָם שֶׁל הַכִּינּוּיִים 'הַעֲלִייה הַרְאֻשׁוֹנָה', 'הַעֲלִייה הַשְּׁנִייה' וְכדוּמָה. לְכַאוּרָה, הִיא עֲלֵינוּ לְצַפּוֹת שְׁמוֹנְחִים אֵלֶּה יוֹפִיעוּ תַחֲלִילָה כְּכִינּוּיִים מוֹסַכְמִים לְאִירוּעִים הִיסְטוֹרִיִּים מְסוּיָמִים, אַחַר כֵּךְ תּוֹרַחֵב מִשְׁמַעוֹתָם מֵאִירוּעִים הִיסְטוֹרִיִּים מוֹגְדֵרִים לְאֲפִינִים סוֹצִיּוֹלוֹגִיִּים מְקוֹבְלִים, וְרַק אַחַר מִכֵּן יוֹפִיעַ הַשִּׁימוּשׁ

25 מֵרִטְיֵן בּוֹבֶר, נְתִיבוֹת בְּאוֹטוֹפִיָה, מֵהַדוּרָה חֲדָשָׁה בְּעִרְכַּת אֲבָרָהֵם שְׁפִירָא, תְּלֵ־אֲבִיב 1983, בְּעִיקָר עִמ' 208 (בְּתוֹךְ הַמֵּאֲמָר 'הַתְּחַדְשׁוֹת חַיֵּי הָעַם', שְׁפּוֹרְסֵם בְּמִקּוֹר ב'־1939).

26 רְאוּ דְבָרָיו הַמּוֹבָאִים בְּתוֹךְ: לְדַמּוֹתָהּ הַחֲבֵרְתִית שֶׁל הַכֶּפֶר הָעֵבְרִי בְּאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל: סִימְפוּסִיוֹן [כֵּךְ] שְׁנַעֲרָךְ עֲלִי־יָדֵי הָאוֹנִיבֵרְסִיטָה הָעֵבְרִית בְּשִׁתּוֹף עִם הַסְּתַדְרוֹת הַפּוֹעֲלִים הַחֲקָלָאִים בִּימֵים כ"ה-כ"ח בְּנִיסָן תש"ה (8-11 באֶפְרִיל 1945), [לְלֵא שֵׁם עוֹרֶךְ], יְרוּשָׁלַיִם תש"ז, עִמ' 76-78; אִיזוֹנְשְׁטֶדט (לְעִיל, הָעֵרָה 7), עִמ' 52-53; שׁ"נ אִיזוֹנְשְׁטֶדט, קְלִיטַת הַעֲלִיָּה: מַחְקָר סוֹצִיּוֹלוֹגִי, יְרוּשָׁלַיִם תש"ב, עִמ' 67, 74-76, 90-113; הַנִּל, 'עֲלִייה וְהַגִּירָה (קוּיִם לְטִיפּוֹלוֹגִיָה סוֹצִיּוֹלוֹגִית)', מְצוּדָה, 7 (תש"ד), עִמ' 83-91.

27 רְאוּ דִיּוֹן מְקוּף: צַחוֹר (לְעִיל, הָעֵרָה 7), עִמ' 12-14; גּוֹרֵנִי (לְעִיל, הָעֵרָה 15); יְהוּדָה סְלוּצְקִי, מְבוֹא לְתוֹלְדוֹת נְנוּעַת הָעֵבְרוּדָה הַיִּשְׂרָאֵלִית, תְּלֵ־אֲבִיב תשל"ג, עִמ' 146; דָּן גִּלְעָדִי, 'כְּלִכְלָה וְחֲבֵרָה בַּתְּקוּפַת הַעֲלִייה הַשְּׁנִייה', הַעֲלִייה הַשְּׁנִייה, 1903-1914 (לְעִיל, הָעֵרָה 12), עִמ' 4-25.

בהם כתקופות שלמות. ואולם, כפי שנראה, התהליך היה הפוך, לפחות בתחילתו: קודם היה הזיהוי הסוציולוגי, ואחריו, באופן רטרואקטיבי, נמצא לו האירוע ההיסטורי המתאים.

ג. העלייה השלישית של ההיסטוריה הגדולה

ההבחנה בין גלי עלייה שונים לארץ ישראל מופיעה לראשונה בשנת 1908, בעיתון העברי 'הד הזמן', שיצא לאור בוילנה. במסגרת דיון בשאלת העבודה העברית והערבית במושבות, הבחין הכותב בין 'העלייה הראשונה', המורכבת מאנשים המעסיקים פועלים ערבים, לבין 'העלייה השנייה', המורכבת מאותם צעירים שעלו לאחרונה, המבקשים להתחרות בפועלים הערבים. הכותב אינו מציין את הגבול הכרונולוגי בין שתי העליות, וברור מדבריו שההבחנה היא בעיקרה סוציולוגית-אידיאולוגית ומתייחסת לשתי עמדות בשאלת העבודה.²⁸

ואולם, הבחנה כרונולוגית זו לא התפשטה אז בשיח הציבורי ונתרה בכחינת היוצא מן הכלל. זאב צחור מדגיש כי 'ראשוני העלייה השנייה, החל מ-1903, לא ראו את עצמם תחילה כגל עלייה'.²⁹ נכון הדבר שבמהלך העשור שקדם למלחמת העולם הראשונה התחדדו הניגודים האידיאולוגיים והמוסדיים שבין תנועת הפועלים לבין חוגים אחרים ביישוב, ובחוגי הפועלים אכן רווחה בשנים הללו הבחנה בין 'העלייה החדשה', עליית העבודה לבין 'המושבות הישנות', שביטאה את שאיפת ההתבדלות שלהם.³⁰ ואולם, למרות המודעות הגוברת לניגודים אלה, לא ידעו עולי העלייה הראשונה והשנייה שהם משתייכים לשני גלי עלייה שונים, שכן התיקוף הציוני של העליות הממוספרות לא היה קיים; אדרבה, נראה כי אנשי 'העלייה החדשה' ניסו להמעט בערכה האידיאולוגי של פעולת ההגירה של האיכרים, אנשי המושבות. רבים בתנועת העבודה דאו העדיפו להדגיש את ההמשכיות של העלייה החלוצית עם עליית ביל"ו כעשרים שנה קודם לכן.³¹ המונחים התיקופיים הבולטים בשיח הציבורי של היישוב דאו היו 'יישוב חדש' ו'יישוב ישן', אך הם לא התייחסו ישירות לפעולת ההגירה כפעולה המכוננת הבדלים בין תקופות שונות בתולדות היישוב. מנקודת מבט ציונית, היו אלה ביטויים שיפוטיים, שהיו אמורים לשים גבול כרונולוגי בין ההתיישבות הציונית לזו שקדמה לה, גם אם הם לא מילאו היטב את תפקידם זה ושימשו בפועל גם להבחנות פנים ציוניות.³²

28 ספוני, 'עליה ראשונה ושנייה', הד הזמן, כ"ח באדר ב' תרס"ח, 31.3.1908, עמ' 1-2. על ההפניה למובאה זו אני חב תודה מיוחדת לחוות הדעת האנונימית מטעם המערכת.

29 זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 8.

30 ברל כצנלסון, 'מתוך העבודה (קטעי דברים ממה שנאמר בועידה הרביעית של פועלי יהודה בראשון-לציון, כ"ט בכסלו תרע"ד)', כתבי ברל כצנלסון, א, תל-אביב תש"ה, עמ' 27. כצנלסון הוסיף כי העלייה החדשה 'מונה כבר עשר שנות חיים' (שם).

31 לניסיונות בני הזמן למצוא 'עבר שמיש' בעליית ביל"ו ראו למשל: מ' בן-צבי, 'מכתב לפועלים הצעירים בא"י, הפועל הצעיר, 7, טבת תרס"ט, עמ' 4-5; יוסף אהרונוביץ, 'לתקופת השלושים, הפועל הצעיר, 1, ד' בתשרי תרע"ג, 18.9.1912, עמ' 5-8.

32 ישראל ברטל, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' - דימוי ומציאות, קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 3-19; יהושע קניאל, במעבר: היהודים בארץ-ישראל במאה ה"ט בין ישן וחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות: מבחר מאמרים, בעריכת דן מכמן וישראל ברטל, ירושלים תש"ס, עמ' 53-73.

מושג העלייה כמגדיר תקופות הופיע בעיקר במסגרת משך הזמן היהודי הארוך. בשנת 1914 נאם שמריהו לוין באספה ציונית בפריס, והסביר ש'בשנות השמונים אחרי הפרעות התחיל ישוב חדש בא"י'. אמנם, היישוב הזה קטן בכמותו ביחס להגירה ממזרח אירופה לאמריקה, אך ההיסטוריה תוכיח, לדעתו, כי הגירה זו הייתה חשובה בהרבה, שכן 'ההיסטוריה יפה היא ומקסימה בספר, אבל כשההיסטוריה עוברת בחיים, ישנם רגעים קשים ומדכאים מאד. ועכשיו בשעת העליה השלישית רואים אנו אותו החזון של העליה השנית, את ימי נחמיה: "ידם האחת עושה במלאכה והאחרת מחזקת בשלח"'.³³

לוין התבסס בדבריו על מוסכמה שהייתה מקובלת בכתביה ההיסטורית היהודית דאז, ולפיה במהלך ההיסטוריה היהודית אירעו שתי עליות לארץ: 'העלייה הראשונה' הייתה עליית זרובבל לאחר הצהרת כורש, ואילו 'העלייה השנייה' אירעה בימי עזרא ונחמיה, כשמונים שנה אחרי כן.³⁴ נאמן להשקפתו כ'ציוני מעשי', הרואה חשיבות בגאולתה של ארץ ישראל בשיטת 'דונם פה ודונם שם', גזר לוין גזרה שווה מן העליות ההן אל העלייה השלישית, הנוכחית, וראה אותה כבעלת חשיבות והשפעה היסטורית כמותן.

ניתן להניח שהציונים המדיניים לא הסכימו עם גזרה שווה זו. כזכור, הרצל חשש שההתיישבות הבלתי מאורגנת בארץ תסכן את מגעיו הדיפלומטיים עם המעצמות, ובנאומו בקונגרס הראשון הגדיר אותה 'התגנבות'.³⁵ לפיכך, הציונים המדיניים בוודאי לא ראו בהגירה החדשה לארץ ישראל גל עלייה חדש, שישווה בחשיבותו ההיסטורית לעליות שהקימו את הבית השני. על כל פנים, ככל הידוע, התיקוף שהציע לוין לא התקבל בציבור הרחב, גם לא בקרב הציונים המעשיים. לעומת זאת, לאחר מלחמת העולם הראשונה זכה תיקוף זה לעדנה והפך דומיננטי, אם כי באופן שונה הן מספירת העליות של לוין הן מכוונתו הראשונית. כפי שנראה, הוא נוצר סביב מחלוקת בלתי מפורשת בין תומכי ההגירה הסלקטיבית למתנגדיה. מיד לאחר הצהרת בלפור, ועוד בטרם כבשו הבריטים את הארץ כולה, החלו ציונים מזרמים שונים לצפות, לתכנן ולדמיין הגירת ענק לארץ ישראל, למרות הביקורות והחששות בנוגע ליכולת הקליטה הכלכלית של הארץ הענייה או בנוגע לאופייה של החברה החדשה.³⁶ לבד מן הקריאות לנצל את ההזדמנות שנוצרה להשגת המטרות הציוניות, טענו דוברים רבים כי יש דחיפות בהגירת ענק בשל הימשכותה של מלחמת האזרחים באוקראינה, שכללה מעשי טבח וביזזה ביהודים בכל דרום רוסיה. הציפייה המתוחה להתגשמות הפלאית והכמעט-משיחית של החזון הציוני גררה עמה השוואות להגירות גדולות קודמות בהיסטוריה היהודית, יחד עם

33 'מיטינג ציוני גדול בפאריז', הצפירה, 2.4.1914, עמ' 1. מאחר שהאספה התנהלה ביידיש, לפי עדות המדווח, ייתכן שאת התיקוף יצר המדווח ולא לוין עצמו.

34 ראו למשל: 'רשימות ספרותיות', הצפירה, 2.2.1911, עמ' 4; שמעון דובנוב, דברי הימים לעם ישראל: מימי קדם עד סוף שלטון פרס ביהודה, תרגום ברוך קרופניק בהשתתפות המחבר, תל-אביב [תרפ"ט] ת"ש, עמ' 239, 245. הטקסט המקורי הופיע ברוסית בשנת תרס"א (1901).

35 הפרוטוקול של הקונגרס הציוני הראשון, בעריכת חיים אורלן, ירושלים תשנ"ז, עמ' 14.

36 ראו למשל: ב' גולדברג, 'האזרחות הארצישראלית', השלח, לד (תרע"ח-תרע"ט), עמ' 438-445. ראו עוד: בן-אברם וניר (לעיל, הערה 8), עמ' 102-111.

השוואות בין הצהרת בלפור להצהרת כורש כאלפיים וחמש מאות שנים קודם לכן. דוברים וכותבים רבים, מכל קצווי הקשת הציונית, החלו לדבר על ההגירה הקרבה ובאה כ'עלייה השלישית', בהמשך לשתי העליות הקודמות, של עולי בבל.

עוד לפני תום המלחמה, כחודשיים אחרי הצהרת בלפור, פרסם איש 'המזרח' יצחק ניסנבוים מאמר אופטימי וכתב בו כי בשל מצבם הקשה של היהודים באירופה 'יש מקום לחשוב, כי רוב עברי יקום בארץ-ישראל כעבור זמן לא רב'. ניסנבוים סבר כי אם יתקבלו כל המהגרים אזי יצירת הרוב היהודי בארץ תהיה החלק הקל של העבודה הציונית. ואולם, לדעתו:

הרוב בארץ-ישראל הוא רק היסוד לבנין ביתנו הלאומי, לתחית האומה העברית. ועל כן אין פה לפנינו כניסה פשוטה, העתקת הדירה מארץ לארץ לשם כוונות פרטיות, אישיות, כמו כניסה לאמריקה, ארגנטינה או איוו ארץ אחרת, ואין לפנינו נודדים פשוטים... כמו הנודדים היהודים הרגילים. פה לפנינו לא כניסה, אלא עליה, עליה שלישית, כעין העליה השניה מבבל, עליה לשם בנין בית לעם העברי, לשם תקיעת יתד לאומית בארץ ההיסטורית; פה לפנינו לא נודדים, אלא עולים, עולים להחיות את אומתם בארץ אבותיה, עולים להשתמש בעצמם בתור אבני-היסוד למרכז הלאומי. וכאן באמת מהראוי היה לשאול: מי ומי העולים בכלל? אבל שאלה זו לא נשאל. בטוחים אנו, כי כל היהודים העולים לארץ זכאים הם להיות מבוני האומה ועתידותיה. אולם עלינו לשאול ולשאול: מי יהיו העולים הראשונים? כי העולים הראשונים, שיתפסו ראשונה עמדה בארץ וישפכו מרוחם על העולים אחריהם, צריכים להיות בעלי הכרה לאומית מפותחה.³⁷

ניסנבוים לא היה הראשון שחרד מן האפשרות שהעלייה לארץ ישראל 'תיכשל באנשים שאינם מהוגנים'. כמו ליליינבלום, שיינקין, רופין, ורבים אחרים מאז תחילת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, סבר גם הוא שאין להתיר לעלייה ארצה להתנהל באופן הבלתי מאורגן שבו התנהלה הגירת המוונים לארצות הברית וליתר חלקי העולם החדש.³⁸ ואכן, המונח 'עלייה' משמש בטקסט כניגודו הערכי של המונח 'כניסה' (שמשמעו 'הגירה'), ובעיקר של המונח המגונה 'נדודים', כדי ליצור הבחנה ערכית בין ההגירה לארץ ישראל לבין ההגירה לכל מקום אחר. ואולם, בעקבות הצהרת בלפור גברו החששות לאופייה החברתי של העלייה לארץ – דווקא בשל הציפיות המשיחיות להגירה המונית. עוד בטרם הייתה לאירוע היסטורי, כבר היו מי שעסקו באפיונה הסוציולוגי של העלייה השלישית ובניסיון להשפיע עליו ולשנותו. ניסנבוים הציע להפוך את ההגירה ל'עלייה' באמצעות הסדרתה לפי קריטריונים אידאולוגיים: 'העולים הראשונים צריכים להיות הציוניים. והציוניים ראשונה יעלו'. ואולם, מן הסתם שלא מדעת, בדבריו אלה של ניסנבוים בולטת מחיקת ההגירה שקדמה לעלייה הנוכחית, כאילו עד כה לא עלה איש לארץ וכאילו אין בה יישוב ציוני כלל. ניסנבוים צפה את כניסתם של כחצי מיליון יהודים לארץ תוך שנים ספורות, ואכן, הגירה בסדר גודל שכזה הייתה אמורה להיות בעלת השלכה היסטורית דומה לזו של שתי העליות המקראיות מבבל;

37 'ניסנבוים, 'העולים הראשונים', הצפירה, 24.1.1918, עמ' 1.

38 ראו מחקריהם של קלנר ושילה (לעיל, הערה 18).

לעומתה, הקילוח הדק של העולים לארץ בתקופה שקדמה למלחמת העולם כלל לא נחשב בעל משמעות ולא נספר.

ניסבונים לא היה היחיד שהביע ציפייה כזו. ד"ר שמואל אברהם פוזנסקי, רב בית הכנסת ה'מתוקן' בוורשה וחוקר יהדות, כתב בשנת 1920 כי העלייה השלישית עומדת להתחיל כעת: 'עוד מעט ונשמע קול קורא: "מי בכם מכל עמו יהיה אלהיו עמו ויעל לארץ צבי ויבנה שם את בית ישראל"; תוך שיבוש (מן הסתם מכוון) של הפסוק מספר עזרא (א, ג) הקורא לבנות את בית המקדש, ולא דווקא את הארץ. פוזנסקי הציע שגם מי שיבחרו שלא להגר יעשו כמעשה הנשארם בעליה הראשונה – יחזקו את העולים "בכלי כסף, בזהב, ברכוש ובבהמה ובמגדנות לבד על כל התנדב" (שם א, ו), יחזקו אותם בחמר ויעודדו אותם ברוח' (בנוגע לקריאה לתמיכה חומרית של הפזורה בארץ הציטוט המקראי מדויק דווקא). פוזנסקי גם קרא לקבוע את ל"ג בעומר כיום זיכרון לעלייה השלישית, כדי להציב את רבי עקיבא כדמות המופת לעלייה זו ולבית הלאומי העומד לקום.³⁹ כרבים אחרים, פוזנסקי מיקם את הצהרת בלפור על אותו רצף היסטורי עם הצהרת כורש, שחוללה את העלייה הראשונה בהנהגת זרובבל (אף שלא היו זהות בכמותן, שהרי העלייה השלישית הקרבה ובאה הייתה אמורה להיות המונית הרבה יותר).

מכיוון שרבים הניחו שעומד לבוא גל הגירה עצום, הכינוי 'העלייה השלישית' התפשט במהירות. הוא לא הושמע רק מפייהם של הציונים המדיניים שקידמו אותו, עקרונית, בברכה וחששו רק מיכולת הקליטה הכלכלית של הארץ, אלא גם מפייהם של הציונים המעשיים, שחששו מגל ההגירה הזה ומאופיו הבלתי חלוצי הצפוי. גם אלה האחרונים ביקשו להשפיע על אופייה של ההגירה, ולשם כך, למשל, פרסם גזבר 'הפועל הצעיר' אליהו מונצ'יק, שהיה מקורב לתנועת 'החלוץ', חוברת שנקראה 'לסדור העלייה השלישית', ובה קרא: 'לעורר תנועה כבירה בעם ולקרוא לעלייה השלישית. בראש העם צריך ללכת המחנה, הטובים מביין חברי ההסתדרות הציונים ולפניהם גדודי "החלוץ"'.⁴⁰ גם יוסף קלוזנר ומנחם אוסישקין השוו את העלייה השלישית העומדת לבוא לעלייה הראשונה בימי זרובבל ולזו שאחריה, בימי עזרא ונחמיה.⁴¹

יש לציין כי בכל התקופה הזאת, בשנים 1918–1919, נמשכה ההגירה לארץ ישראל, והתאפיינה בפרופיל דמוגרפי ובקצב שהיו דומים להגירה שקדמה למלחמה הגדולה. המשטר הצבאי הבריטי הטיל מגבלות על הגירת יהודים לארץ ישראל, והנהלה הציונית יעצה לשוקלים להגר שלא לעשות זאת.⁴² ובכל זאת קלח ארצה זרם דק, שכלל תושבים חוזרים, מהגרים בלתי חוקיים, וגם מעט ממתנדבי הגדודים העבריים לצבא הבריטי, שנשארו בארץ

39 ש"א פוזנסקי, 'העלייה השלישית', הצפירה, 6.5.1920, עמ' 3.

40 אליהו מונצ'יק, 'לסדור העלייה השלישית (חוברת א), הוצאת הלשכה הראשית של 'צעירי ציון' בנגב – ליטא, ביאליסטוק תרע"ט, עמ' 18–19.

41 מנחם אוסישקין, 'ארץ-ישראל מה תהא עליה?', דברים בעתם, אודסה תרע"ח(?) עמ' 8–11; יוסף קלוזנר, 'יום-גדולות (מעשים והרהורים)', השלח, לו, ז' באב תר"פ, עמ' 463–471 (ראו עמ' 471).

42 'מאת ההסתדרות הציונית', הפועל הצעיר, יג, כ"ג באייר תרע"ט, עמ' 16; 'לברור המצב', חדשות הארץ, י"ח באב תרע"ט, 14.8.1919, עמ' 2.

לאחר פירוקם.⁴³ אנשים מעטים אלה לא נחשבו לתחילתה של 'העלייה השלישית', שכן מספרם לא הגיע לממדים שהצדיקו את הכינוי, שכבר השתרש בפי כול, המציין את העלייה החדשה העומדת לבוא, ולא זו שכבר החלה לבוא. הנה כי כן, העולים בשנים 1918-1919 נחשבו בתחילה אף הם ל'מתגנבים'.

בחלוף שנה ושנתיים מאז הצהרת בלפור לא החלה הגירת ההמונים, וסבלנותם של רבים החלה לפקוע. פעילים ועיתונאים בארץ ובחו"ל חיפשו סימנים ורמזים לתחילתה של העלייה השלישית כפי שציפו לה, כהגירת המונים, ולא מצאו. העולים שהגיעו ארצה באו בקבוצות של כמה עשרות לכל היותר, שהיו קטנות מכדי שייחשבו לתחילת העלייה השלישית. לפי דיווח אחד על קבוצה כזו, 'תנועת העליה עדין הולכת בכבוד, ואם באה איזו אנייה ומביאה תריסר יהודים הרי זה בבחינת מאורע'.⁴⁴ גם כשבאו קבוצות גדולות יותר, כמו אנייה שהגיעה בספטמבר 1919 ועל סיפונה מאה עשרים וארבעה יהודים, צוין הדבר בעיתונים כבדרך אגב, ולא כתחילת העלייה המיוחלת.⁴⁵ בעצרת ציונית שנערכה בלונדון לרגל שנתיים להצהרת בלפור היה מי שזוכר בערגה באותו רגע של 'ההתרוממות הנפשית ששררה אז ברחוב היהודים ובעתונות היהודים - "אתחלתא דגאולה", "העלייה השלישית", אלו היו הדברים הנשאים בפי כול, אך הרגע הזה חלף, לדעת הדובר, והעלייה השלישית כבר לא תגיע.⁴⁶ הקבוצה היחידה שעוררה תשומת לב חריגה הגיעה באנייה בשם 'רוסלן', שהפליגה מאודסה ועל סיפונה שש מאות ועשרים מהגרים ותושבים חוזרים ועגנה בנמל יפו ביום גשום וסוער של דצמבר 1919. יוסף ספיבק, אחד מנוסעי האנייה שדיווח על הנסיעה בעיתון 'הפועל הצעיר', סיפר כי 'כשבוע או כשבועיים בטרם יצאה אניה "רוסלן"... מאודסה ליפו, נפוצה השמועה בעיר כי "העליה השלישית" תצא בקרוב. והתכונה היתה רבה מאד. נאומים נלהבים נשאו, מאמרי תשבחות נכתבו ורבים מעסקנינו ואחדים מסופרינו חשבו באמת, כי מעתה תתחיל תקופה חדשה, תקופת העליה השלישית'.⁴⁷ מעתה והלאה היו מעטים שסברו כי העלייה השלישית כבר החלה, ודיברו עליה כאירוע היסטורי שכבר מתרחש במקום אירוע העתיד להתרחש. יוסף קלוזנר, למשל, קבע במחצית השנייה של שנת תר"פ: 'העליה התחילה. בכל שבוע נכנסים לארץ עשרות אחדות של עולים - חלוצים וחלוצות'.⁴⁸ גם ליפמן לוינסון, שהגיע ב'רוסלן', דיווח: 'התחילה העליה. באות אניות, מביאות אנשים'.⁴⁹ אשר על כן, האנייה הזאת נחשבה למי שפתחה את העלייה השלישית, ובהמשך אף הפכה

43 דוד ה' שפירא, 'ראשיתה של ההעפלה: שנות המימשל הצבאי 1918-1920', העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, בעריכת אניטה שפירא, תל-אביב תש"ן, עמ' 15-43.

44 'כרוניקה: בארץ ישראל', העולם, כ' בכסלו תר"פ, 12.12.1919, עמ' 13.

45 'שבי גולה', הארץ, ט"ז באלול תרע"ט, 10.9.1919; 'השבוע', הפועל הצעיר, 29-30, כ"ב באלול תרע"ט, 17.9.1919, עמ' 20.

46 נאום של בוריס גולדברג, העולם, י"ד במרחשון תר"פ, 7.11.1919, עמ' 2-3.

47 'ספיבק', 'השיירה הראשונה', הפועל הצעיר, 11, ד' בטבת תר"פ, 26.12.1919, עמ' 7.

48 המשקיף [יוסף קלוזנר], 'בארץ ובחוץ לארץ (השקפה כללית)', השלח, לו (תר"פ), עמ' 581-586 (הציטוט מעמ' 582).

49 ליפמן לוינסון, 'סדור בלתי מפלגתי', הפועל הצעיר, 20, ח' באדר תר"פ, 27.2.1920, עמ' 5-6.

למיתוס, לא בשל מפורסמים ציונים שהיו על סיפונה כקלזנר וגליקסון (היחידים שדבר בואם באנייה צוין בעיתונות באותם ימים מבין רשימה של מפורסמים שבאו באנייה ונדעו באורח פלא רק לאחר שנים), וגם לא מפני שהיא כללה קבוצה גדולה של חלוצים מ'צעירי ציון' וקבוצה קטנה יותר של 'פועלי ציון'.⁵⁰ שם זה יצא ל'רוסלן' בעיקר בגלל מספרם היוצא דופן של הנוסעים בה, שהגיע לכדי אחוז אחד מכלל תושבי הארץ היהודים, ועורר תקוות בקרב אנשים שונים. יהודה לביטוב קבע כי 'נפתחו שערי ארץ-ישראל. נפתחו לא לרווחה ונכנסו העולים הראשונים. באו שש מאות יהודים מרוסיה. יהודים מיהודים שונים'. עם זאת, הפרופיל של המהגרים לא היה לרווחה: 'ספקולנטים שונים מכל הסוגים ורק קומץ קטן של אלימנט חיובי'. לפיכך קרא להכניס זרם של 'צעירים, ש'מהם, ורק מהם צריכה להתחיל העליה השלישית שמצפים לה כל כך ברוסיה'.⁵¹ הנה כי כן, לפחות בהתחלה הוכתב שינוי המשמעות של המונח מלשון עתיד ללשון הווה מנקודת המבט של עליית המונים ולא של עליית נבחרים. ואולם תהליך זה התרחש בהדרגה. אפילו לדעתו של ספיבק עצמו, המהגרים באנייה לא היו חלוציים דיים כדי לשאת בתואר הנכבד של העלייה השלישית, ועל כן המונח מובא אצלו באירוניה. באותו גיליון של 'הפועל הצעיר' התפרסם מכתב מאת 'צעירי ציון' בחו"ל, והוא נחתם במילים: 'ובצפייתנו לרגע הנשגב של העליה השלישית אנו שולחים לכם ברכת אחים חמה בעבודתכם הפורה ודרישת שלום מאת כל חברינו'.⁵² בעיתון תנועת 'החלוץ' ברוסיה התפרסם בערך באותו זמן מאמר ביקורת נגד תומכי העלייה הסלקטיבית בקרב תנועת הפועלים, ובו נאמר, בין השאר: 'כך כותבים עכשיו לפני העליה השלישית, הפועלים בארץ-ישראל'.⁵³

על כל פנים, תקוותיהם של הציונים המדיניים לגל הגירה המוני לא התגשמו: מסיבות שונות נותרו מהגרי 'רוסלן' המספר הרב ביותר של המהגרים שהגיעו בבת אחת גם בשנת 1920, אפילו לאחר ההקלה במדיניות ההגירה הבריטית, שנכנסה לתוקף ב-1 בספטמבר 1920 ואפשרה פחות או יותר לכל יהודי להיכנס לארץ.⁵⁴

במקורות בני התקופה מן השנים 1917–1920 נמצאו עשרות אזכורים של 'העלייה השלישית', ולצדם אזכורים מועטים ביותר של העלייה הראשונה או העלייה השנייה – הלוא הן, כזכור, העליות מבבל בימי זרובבל ועזרא. המונח זכה אפוא לדומיננטיות בשיח הציבורי כמתאר את

50 'שבי אודיסה בארץ-ישראל', הצפירה, 23.1.1920, עמ' 2: 'רוסלן', קונטרס, יט, ח' בטבת תר"פ, עמ' 44. על הפרופיל הייחודי של נוסעי האנייה ראו: ישראל ברטל, '1919: ארץ בטרם', מאוסף פרמן למוזיאון תל-אביב 1920–1932, אוצרת: בתיה דונר, תל-אביב 2002, עמ' 26–33.

51 יהודה לביטוב, 'חמש שנים', הפועל הצעיר, 14, כ"ה בטבת תר"פ, 16.1.1920, עמ' 8–11.

52 מכתב מאת א' ברודני, א' לוינסון, א' ריס, חברי המרכז של הפרקציה העממית בהסתדרות הציונית 'צעירי ציון', אל 'הפועל הצעיר' בארץ ישראל, הפועל הצעיר, 11, ד' בטבת תר"פ, 26.12.1919, עמ' 4–3.

53 יעקב רושצוק, מתוך החלוץ, 8–9, מובא בתוך: קונטרס, כה, כ"ד בשבט ה'תר"פ, עמ' 14.

54 גורביץ גרץ (לעיל, הערה 7), עמ' 21–23; משה מוסק, 'הרברט סמואל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות העלייה', פרקי מחקר בתולדות הציונות מוגשים לישראל גולדשטיין, בעריכת יהודה באואר, משה דיויס וישראל קולת, ירושלים תשל"ז, עמ' 286–310 (ראו עמ' 293).

העלייה הצינונית החדשה, אך בדרך כלל הופיע ללא אזכור משמעותו הלשונית וההיסטורית המקורית. לפיכך, אף שהמונח נוצר במסגרת מטא-היסטורית שהתאימה לצינונות המדינית, כלה משמעותו להשתנות ללא כל דיון רפלקסיבי. ואכן, הצינונים המעשיים עשו שימוש בתבנית הלשונית של 'העלייה השלישית' כדי להציע תיקוף משלהם, ולמקם את העלייה השלישית על רצף ההיסטוריה הקטנה במקום על רצף ההיסטוריה הגדולה. הם עשו זאת ללא כל ויכוח מפורש בנושא, ואולי אף שלא במודע.

ד. תיקופים חלופיים בשנים הראשונות

צינונים מעשיים רבים היו ספקנים מלכתחילה לגבי האפשרות והתחלת שבהגירה המונית בבת אחת לארץ ישראל. בנוסף לספקות המעשיים, שהיו שותפים להם גם מרבית הצינונים המדיניים, הרי לצינונים המעשיים היו גם חששות אידאולוגיים: הם חששו שהגירה כזו תכניס למולדת 'סודות לא יצרניים', ולא רצו שהפירמידה התעסוקתית המעוותת של הגלות תהיה הבסיס לבית הלאומי. במקום זאת הטיפו להגירה המונית של צעירים חסרי כול אך נכונים לעבוד, שיהיו בסיס להשלטת ההגמוניה הסוציאליסטית.⁵⁵ ואולם, בחודשים הראשונים שלאחר הצהרת בלפור רווחה אף בחוגים אלה ההערכה (הלא דווקא אופטימית), כי 'מתקופה ישובית' אנו עוברים לתקופה מדינית.⁵⁶ יונה אטינגר ליווה הערכה זו במבט היסטורי לאחור:

מכס ברוד מתאר במאמרו שהופיע ב'צוקונפט' של הרדן 'שלש תקופות בצינוניות' – לדעתו, נמצאים אנו עתה בתקופה השלישית. כיוצא בזה יכולים אנו לדבר על שלש תקופות בהתיישבות ארץ-הישראלית. מאחרנו עומדת התקופה הראשונה, תקופת חבת-ציון, והתקופה השנייה, שבה התחילה ההסתדרות הצינונית בעבודה מעשית בארץ ישראל. תקופות אלו לא היו אלא הכנה לשלישית, שתתחיל אמנם רק אחרי בא השלום העולמי, אבל הננו נמצאים בה כבר במחשבתנו ובלבנו, ואשר נוכל לכנותה בשם תקופת 'ההתיישבות היהודית הלאומית'.⁵⁷

במאמר זה אנו מוצאים לראשונה תיקוף פנימי של ההיסטוריה של היישוב כשהוא מוכתב מן התודעה ההיסטורית של הצינונות המעשית. הכותב מציע לכונן תיקוף פנימי משולש של תולדות היישוב בארץ ישראל, להבדיל מן התיקוף של ברוד, שהוגדר בטקסט 'צינוני', דהיינו קשור לפעילות הצינונית בגולה.⁵⁸ לפי אטינגר, המדד למעבר בין תקופות לא היה גלי הגירה

55 ראו למשל: רחל ינאית, 'מן העמל אל העבודה', על הסף: קבץ לעניני החיים והספרות, ירושלים תרע"ח, עמ' 5-9; י. ש"ק [שפרינצק], 'מתוך התסיסה', הפועל הצעיר, ג-ד, כ"א באדר א' תרע"ט, עמ' 6-7.

56 דברי ס"ק, יו"ר 'ועידת המתנדבים הראשונה בא"', על הסף: קבץ לעניני החיים והספרות, ירושלים תרע"ח, עמ' 90.

57 ' [יונה] אטינגר, 'התיישבות יהודית לאומית', חדשות הארץ, כ"ט בתמוז תרע"ט, 27.7.1919, עמ' 1.

58 מאמרו של ברוד 'השלב השלישי בצינונות' הופיע בשנת 1917 והטיף למען פעילות תרבותית צינונית בגולה. ראו: Max Brod, *Der dritte Phase des Zionismus, Zukunft, Sonderabdruck*, Berlin 1917. תודה לזוהר מאור על עזרתו באיתור המקור.

ולא אופיים של המתיישבים, אלא תמורות במדיניות ההתיישבות של המוסדות הציוניים, והוא קרא להתיישבות חקלאית יהודית בקנה מידה המוני בארץ ישראל. זה היה נרטיב סינתטי בין הציונות המדינית לזו המעשית, אך לראשונה הוצע לראות את ההיסטוריה הציונית מנקודת מבט פלשתינוצנטרית, תוך התמקדות בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל.

שלא כסקירתו של אטינגר, כמה מן הסקירות ההיסטוריות של אנשי תנועת העבודה אכן הציעו את מושג העלייה כמדד המבחין בין תקופות בתולדות הציונות. ואולם, בחדשים הראשונים שלאחר הצהרת בלפור עדיין לא הייתה קיימת תבנית העליות הממוספרות, ויוסף שפרינצק, למשל, כתב: 'כאן יצוין מה מהעבר הקרוב: לפני 14-15 שנים בא הצעיר החלוץ מחדש אל הארץ והוא הביא אתו את הציוניות הנה והחזיר לשוב הגוסס את נשמתו הלאומית'.⁵⁹ שפרינצק ציין את מאבקי העבודה בפתח-תקוה כנקודת ציון חשובה בתהליך הזה. עקרונית, מנקודת מבטם של הציונים המעשיים, גם זרם דק ביותר של מהגרים היה ראוי להיקרא גל עלייה, כל עוד הם היו 'עולים' בעלי מוטיבציה לאומית ולא 'מהגרים' הממשיכים את המנטליות של היהודי הנודד.⁶⁰ לתפיסה זו הייתה השלכה גם על תפיסת ההגירות הציוניות מן העבר הקרוב.

לא עברו חודשים רבים והכינוי 'העלייה השלישית' ככינוי להגירה העומדת לבוא היה כה נפוץ ומקובל עד שגם אלה שתמכו בהגירה סלקטיבית על בסיס מפלגתי ו'חלוצי' מצאו את עצמם כבולים לתבנית הלשונית הזאת, אף אם היא לא הייתה לרוחם. כך, למשל, הכריז יצחק לופבן כבר בשבט תרע"ט: 'חברים! נצני העלייה השלישית נראים בארץ. פנים חדשות נראות ברחובנו. רבים הבאים ורבות יהיו העולים. את כמותם אין לשער, אולם את האיכות נשער נא למפרע, נשער בערובה בטוחה שלא ניכזב'.⁶¹ הכותב מקבל את הכינוי 'העלייה השלישית' ככינוי מוסכם לעלייה שכבר החלה לבוא, אם כי מבקש להילחם על דמותה, כדי שתהיה גם 'איכותית' ולא רק 'כמותית' (ההקשר הוא הטפה לשימוש בשפה העברית). כעבור חודשים מספר חזר לופבן והכריז, אולי כחלק מן המאבק על דמותה של העלייה השלישית, כי 'קבוצת מאה וחמשה הצעירים מעולי פולין, שהגיעה בימים האחרונים לא"י הנה בלי ספק הראשונה לחשבון העלייה החדשה'. הכותב הוסיף כי 'מרחק של חיים ותנאים מבדיל בין זו ובין העליות שקדמו לה, מרחק של מאורעות עולם ומהפכות היסטוריות בגורל לאומים ומדינות'. ולמרות תהפוכות הגורל, העלייה החדשה ממשיכה את זו שלפני המלחמה.⁶²

59 'שפרינצק, שליחי הציוניות', הארץ והעבודה: קבץ לספרות ולעניני העבודה והישוב, ב-ג (אייר-סיון תרע"ח), עמ' 7. לדברים דומים ראו: 'על הפרק: שאלת ההתאחדות - הרצאת הח' בן-גוריון, ילקוט האחדות: מבחר הספרות העתית של מפלגת הפועלים העברים הסוציאלי-דמוקרטים בארץ-ישראל (פועלי ציון), תרס"ז-תרע"ט (1907-1919), תל-אביב תשכ"ב, עמ' 578-584.

60 למשל: ברי-יחזאי (=ח' ברנר), 'מפנקס (לרגל הכניסה)', הארץ והעבודה: קבץ לספרות ולעניני העבודה והישוב, א [ב] (ניסן תרע"ח), עמ' 13-16; 'סוקר (=לופבן), 'בעולמנו', שם, עמ' 70; ברל כצנלסון, 'אחדות העבודה: שילובי דברים אל הועידה הכללית הראשונה, פתח תקוה, כ"ד באדר א' תרע"ט (יסוד המעלה), ברל כצנלסון, כתבים נבחרים, תל-אביב 1964, עמ' 112.

61 'סוקר (=לופבן), 'בעולמנו', שם, ה (שבט תרע"ט), עמ' 86-90 (הציטוט מעמ' 88).

62 'ל"ן (=לופבן), 'עולי פולין', הפועל הצעיר, י-יא, ט' באייר תרע"ט, עמ' 4-5. וראו: שפירא (לעיל, הערה 43), עמ' 22.

בו בזמן המשיכו הדוברים והכותבים המצדדים בציונות המעשית, ולא רק מחוגי הפועלים, להיאבק בציונות המדינית ובנטישת ערך העבודה בקרב קובעי המדיניות הציונית.⁶³ אמנם, רבים מאנשי תנועת העבודה עדיין הסכימו כי 'הארץ סגורה עדיין. האמיגרציה עוד לא החלה. רק מעטים באו לע"ע (=לעת עתה) אל הארץ'.⁶⁴ כלומר, הזרם הדק של ההגירה לא מנע מהם להניח כי ההגירה הגדולה שציפו לה – אם בתקווה ואם בחשש – טרם החלה. ואולם, תומכי העלייה הסלקטיבית-החלוצית, כמו לופבן, לא היו צריכים לחכות למספר רב של מהגרים דוגמת 'רוסלן' כדי להצהיר על תחילתה של העלייה השלישית, וטענו כי זו כבר החלה עם הזרם הדק של החלוצים.

כדי לטעון שהעלייה החלוצית קטנת הכמות ורבת האיכות היא אכן העלייה השלישית צריך היה למקם אותה לא על רצף ההיסטוריה היהודית הגדולה, כהמשך לשתי העליות שקדמו לה באלפי שנים, אלא כהמשך לשתיים שקדמו לה על רצף ההיסטוריה הקטנה. במילים אחרות, על תומכי עלייה זו היה להביט לאחור על ההיסטוריה של ההתיישבות הציונית ולמצוא שתי עליות שקדמו לעלייה השלישית העומדת לבוא. גם אם הגבול הכרונולוגי בין העלייה השנייה לראשונה עדיין לא היה ברור, הגבול הסוציולוגי היה ברור למדי, והוא עבר בין פועלים לבורגנים, בין סוציאליסטים לקפיטליסטים, בין 'יצרנים' ל'פרזיטים'.

האזכור הראשון של המונח 'העלייה השנייה' לציון גל העלייה הציונית שקדם לעלייה השלישית הופיע בעיתון 'הפועל הצעיר' בסיוון תרע"ט, עוד לפני 'רוסלן' אך לאחר בואה ארצה של קבוצת החלוצים שכונתה 'עליית ה-105'. הכותב (נחום טברסקי) טען, כי 'מיום שהתעורר הישוב בארץ לאחר השתחררו מפקידות יק"א, מעת שהתחילה העבודה המעשית בציונות לאחר אוגנדה, מראשית "העלייה השנייה" עברו חמש עשרה שנה'.⁶⁵ המונח הופיע ללא כל הסבר ונראה כי הכותב הניח שקוראיו יודעים בדיוק למה התכוון. לכן אפשר להניח שמדובר בתבנית לשונית מוכרת, לפחות בקרב קהל הכותבים והקוראים שלו. בניגוד לאזכור הבודד מ-1908 שהובא לעיל (בתחילת סעיף ג), כאן סומן לראשונה הקו הכרונולוגי המפריד בין הציונות המעשית לציונות המדינית כקו שהפריד בין שני גלי הגירה לארץ, והוא זוהה עם פרשת אוגנדה, שהוגדרה ככישלונה של הציונות המדינית.

ואולם, אף אם המונח היה מוכר, התיקוף הזה עדיין היה רחוק מלהיות מוסכם על חברי תנועת הפועלים עצמה. בחודש אב של אותה השנה (1919), לאחר מותו הפתאומי של יוסף בוסל, ממייסדי דגניה, כתב יעקב רבינוביץ רשימה לזכרו. ברשימה זו הוא הגדיר את המנוח כאחד מענקי הרוח של העלייה השלישית, שהתחילה לשיטתו 'לפני 14 שנים'. לפי רבינוביץ, עולי העלייה השלישית, שהגיעו לפי חישוב זה החל בשנת 1905, מצאו בארץ ישראל 'ישוב מת מזה 10-12 שנים' – כלומר מאז גל העלייה של 1891, המכונה כיום 'עליית טיומקין'. רבינוביץ היה מוכן לקרוא בשם 'עלייה' רק לגל הגירה של אנשים 'שבאו הנה כדי לעבוד',

63 'אהרונוביץ, 'גלגל חוזר', הפועל הצעיר, יב, ט"ז באייר תרע"ט, עמ' 3-4; מ' גליקסון, 'על קצרי הרוח', העולם, כ' בכסלו תר"פ, 12.12.1919, עמ' 2-3.

64 'כוללים', הפועל הצעיר, 25-26, כ"ה באב תרע"ט, 21.8.1919, עמ' 21.

65 נ.ט., 'לעניני השעה', הפועל הצעיר, יז, כ"ב בסיון תרע"ט, עמ' 3-4.

כלשונו, ולא כדי להתפרנס ממעשה ידיהם של אחרים. לפיכך הוזכרו ב'עלייה הראשונה' רק אנשי ביל'ו. בשנים שחלפו בין גלי העלייה היה, כלשונו, 'בית קברות'. 'והנה', כותב רבינוביץ:

מתחילה עליה רביעית. ושוב הרבה מאותם החזיונות ושוב בית קברות. ושוב – ושוב – אך איה הם הבחורים ההם? איפה הם אלו מהעולים החדשים שיבואו להיות חלוצים בלי פחד ופקפוק? איפה הם בעלי השאיפה והחובה? איפה הם נקיי הנפש שיברחו מכל אבק של תמיכה, שלא יפשוטו יד לציבור, ושיכינו את עצמם לבנין נקי וטהור? ודווקא עתה הרי נחוצים אנשים כבוסל...⁶⁶

מכאן המשיך רבינוביץ ותקף את תל-אביב – העיירה שכבר התבלטה בעיניו כמרכז האתוס האנטי-חלוצי. רבינוביץ הבין את המונח 'עלייה' כאירוע היסטורי בודד, ובין העליות השונות לא היה אלא 'בית קברות', כלשונו. ואולם, הוא גם עמד על ייחודו הסוציולוגי של המונח 'עלייה', שכן עולים, לדידו, הם רק אלה 'שבאו הנה כדי לעבוד'. לפיכך סקירתו הקצרה על תולדות העלייה כוללת רק את שלושת גלי העלייה החלוציים: ביל'ו בראשית שנות השמונים, הגל של 1891 שכלל להערכתו כאלף פועלים, והגל של 1905. לפי התמונה ההיסטורית שמציג רבינוביץ, אף אחד מן הגלים הללו לא השאיר חותם שהחזיק מעמד עד לגל שאחריו – כולל העלייה השלישית של 1905. רבינוביץ חשש שהעלייה הרביעית העומדת להתחיל תהיה מבוססת על יסודות לא יצרניים, ולפיכך קרא ליצור רצף של ממש עם העליות הקודמות דרך דמויות ענק כיוסף בוסל.

התיקוף של רבינוביץ ניהן בהיגיון היסטורי רב מנקודת מבט רעיונית של הציונות המעשית, והתקבל אף על דעתו של משה סמילנסקי, במאמר שפרסם כעבור פחות משבועיים.⁶⁷ אכן, גל ההגירה של 1891, שהיה תוצאה של גירוש יהודי מוסקבה ורהביליטציה קצרת מועד של 'חובבי ציון' בקיסרות הרוסית, שלח לארץ יסודות 'חלוציים' וסוציאליסטיים בולטים. רחובות, אחת משתי המושבות שנוסדו באותו הפרק (השנייה הייתה חדרה), נודעה בשיתוף הפעולה הפורה שהיה בה בין פועלים לאיכרים, ובנוסף לכך נוצרו בה התארגנויות פועלים ראשונות, והן אף כללו השבתות (למשל של היקב בראשון-לציון). ואכן, כמה מאנשי העלייה השנייה אף הביטו בזמנו על עלייה זו כ'עבר שמיש' וכראשיתה של תנועת הפועלים הציונית.⁶⁸ לא הייתה כל סיבה עניינית להוציא את העלייה הזאת מן המניין, למעט העובדה שאיש מלבד

66 יעקב רבינוביץ, 'ז. רשימות', הפועל הצעיר, 27, ג' באלול תרע"ט, 29.8.1919, עמ' 8-10.

67 משה סמילנסקי, 'חלוציות', חדשות הארץ, ט"ו באלול תרע"ט, 10.9.1919, עמ' 1; וכן ראו: אלתר דרויאנוב, ספר תל אביב, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 26-61. בהמשך קיבל סמילנסקי את התיקוף שהפך קלסי. ראו: משה סמילנסקי, פרקים בתולדות הישוב, ג, תל-אביב תשי"א, עמ' 6.

68 ראו למשל: ז.ס., 'חמר לתולדות תנועת הפועלים במושבות א"י', הארץ והעבודה: קבץ ראשון, יפו תרע"ג, עמ' 70-77. הטקסט הזה, שפורסם במקור ב'העולם' בשנת 1909, מציב את 1891 כראשיתה של תנועת הפועלים הציונית. ראו גם: משה סמילנסקי, 'מספר זכרונותי (תרנ"א)', הפועל הצעיר, 6 (שנה ג), ט"ו בטבת תר"ע, 27.12.1909, עמ' 8-10. על התארגנויות הפועלים בעליית 1891 ראו: ישראל קולת, 'פועלי העלייה הראשונה', ספר העלייה הראשונה, בעריכת מרדכי אליאב, ירושלים תשמ"ב, א, עמ' 337-382.

רבינוביץ לא כינה את העלייה שעמדה לבוא בשם 'העלייה הרביעית' אלא 'העלייה השלישית' בלבד. ואמנם בשנת 1928, כאשר סקר ברל כצנלסון את תולדות העלייה השנייה, הוא עמד על כך שישנו גל העלייה של 1891, אשר משום מה לא נחשב בחשבון המתמטי של העליות.⁶⁹ למרות דבריו של כצנלסון, בסוף שנות העשרים ייחסו כמה מיריבי תנועת הפועלים לתועמלניה כוונת מכוון להשכחת העלייה של 1891.⁷⁰ עם זאת, אם התיקוף של רבינוביץ לא התקבל, לא היה זה בשל חוסר היגיון היסטורי ואף לא בשל הטיות אידאולוגיות אלא בשל התבנית הלשונית שהציבה את העלייה שהחלה לאחר מלחמת העולם הראשונה כשלישית במספר העליות.

הטקסט הראשון שבו נמצא התיקוף המוכר לנו כיום הוא 'עליות וירידות' מאת ברנר, שפורסם בתשרי תר"פ, דהיינו באוקטובר 1919, גם הוא עדיין לפני בואה של 'רוסלן'. המאמר הוא מעין סקירה היסטורית של ההגירה לארץ ישראל ובחזרה, ומשולבות בו תובנות אידאולוגיות ורטורוספקטיבות היסטוריות בנושא. המאמר נפתח במילים:

לפני ט"ז שנה, בימי מלחמת יאפאן והמהפכה הרוסית של 1905, נפלט אל חוף-ארץ-ישראל חלק קטן מהמון צעירי היהודים, שעזבו את רוסיה, מרצון או מאונס, והלכו למדינות הים. זה היה שבע-שמונה שנים אחרי הקונגרס הציוני הראשון. הפוליטיקה הציונית, כידוע, לא הגבירה את העלייה לארץ-ישראל.⁷¹

ברנר בחר לפתוח את סקירתו בקביעת מסגרת הזמן של הציונות המדינית והגדרתה כיריב העיקרי במאבק על התודעה ההיסטורית והזיכרון הקולקטיבי. לטענתו, לפני כישלון מהפכת 1905, רק 'משפחה, שרצתה להיפטר מאיזו צרה, שלחה את הצרה לארץ ישראל'. כלומר, לא הייתה עלייה אידאולוגית של ממש, 'ורק מהפכות עולם כגון אלו של שנות תרס"ה-תרס"ו שהרתחו וניערו את היוֹרה שלנו בתחום המושב מכל וכל ושהשליכו בבת אחת רבבות מבני עצמנו מעבר לים, נתנו גם איזו רסיסים לארץ ישראל'.⁷²

בהמשך דבריו הציע ברנר טיפולוגיה של העולים השונים, ולאחר ניתוח קצרצר של המתח בקרב העובדים באותה התקופה – בין אלה שהדגישו את מלחמת המעמדות לאלה שהדגישו את כיבוש העבודה – טוען המחבר שעם ישראל לא רצה את העובדים. לכן:

הרסיסים לא היו לגלים. רבים ניתזו שוב לגיטאות שבניו-יורק, לונדון, פריז וכו'. ורק שאריתם אתנו כיום, עד ימי העלייה הבאה, השלישית. כי זה מחוץ לכל ויכוח כיום, זה ברור, כאשר היה ברור גם לפני חמש עשרה שנים: העם בגיטאות שבמזרח צריך לטריטוריה. יהודים אלה ואלה שם יסתגלו באופן זה או אחר, יטמעו, ייהרגו, יתנוונו באופן זה או אחר. אבל העם, העם צריך למולדת, למולדת בפועל ממש, שיעלה לשם בהמוניו, בכל כוחותיו, אם עוד ישנם לו כאלה, יניח שם יסודות חזקים, יקריב שם קרבנות גדולים, קרבנות-חיים, קרבנות-עם –

69 כצנלסון (לעיל, הערה 12), עמ' 28–29.

70 יוסף ספיר, 'לכינוס העלייה השנייה', בוסתנאי, ה, כ"ח בניסן תרפ"ט, 8.5.1929, עמ' 4–5.

71 'ח ברנר, 'עליות וירידות', כתבים, ד, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 1598–1608.

72 שם, עמ' 1600.

ויתערה, ויחיה. התהיה פלשתינה הטריטוריה הזאת? המסוגלה היא לקלוט, עכשיו או לאחר זמן?⁷³

לאחר הטפה לעלייה סלקטיבית שתקלוט רק אנשים שרוצים לעבוד, סיכם ברנר: 'הנה מה שאנו צריכים לדעת לפני 'העליה השלישית'".

מעניין שאפילו ברנר צפה עלייה המונית, אם גם סלקטיבית, ולכן כתב על העלייה השלישית העתידה לבוא בלי להתייחס לזרם הדק שכבר החל לעלות אחרי 1918 כתחילתה של עלייה זו. כלומר, הנרטיב של הציונות המדינית, שצפה הגירת המונים לארץ, נכפה על הציונים המעשיים שציפו לה אף הם, גם אם בחדווה פחותה. ואולם, היה עליהם להציע נרטיב מטה-היסטורי אחר, וזאת עשה ברנר בסיום מאמרו: 'הנה, לקראת העליה השלישית, לקראת הזרמים הצפויים של צעירים עובדים, נעשו בימים האחרונים בפנים, בחוגי מפלגות הפועלים שבארץ, נסיונות של איחוד, בכדי שזו, העליה החדשה, תמצא את שארית העליה הקודמת, השניה, גוף אחד מוצק בארץ'.⁷⁴

גם כאן, כמו באזכורים קודמים של העליות הממוספרות, הופיעה החלוקה שלהן כדבר המובן מאליו, כאילו היו אלה מונחים מוסכמים. משום כך קשה להסיק בוודאות מן הדברים אם ההתאמה המתוחכמת של 'העלייה השלישית' לנרטיב של תנועת הפועלים, באמצעות כינון טרורספקטיבי של 'העלייה השנייה', נעשתה בכוונת מכוון אם לאו. ברנר מצביע במפורש על חוגי הפועלים כמרכיביה הסוציולוגיים של העלייה השנייה, שכן הם היו העולים האידאולוגיים היחידים, בניגוד למהגרים החומרניים שקדמו להם. נראה כי לדעתו, אנשי העלייה השנייה התאפיינו ברדיקליזם פוליטי ואישי, ולפיכך נקבע קו הגבול בין שתי העליות בכישלונה של מהפכת 1905 ברוסיה, שהתיזו לארץ את אותם 'רסיסים' של מהפכנים מאוכזבים. לעומת זאת, ביסוד התיקוף החלופי, שברנר פסל במרומו, ניצב ייסוד התנועה הציונית, 'שבע או שמונה שנים' לפני כן. ברנר הותיר מחוץ לעלייה השנייה לא רק את ה'בועזים' של העלייה הראשונה אלא אף את הפועלים שעלו לארץ כבר בשנת 1891, שכן מפעליהם לא נחשבו כעת כהתחלות הראשונות של תנועת הפועלים הציונית. מעבר לכך, הוא לא הזכיר ולו פעם אחת את המונח 'העלייה הראשונה', וגם לא התמודד עם הסתירה המושגית שלפיה בני העלייה הזאת מוגדרים כעולים הראשונים של היישוב החדש, אף על פי שמנקודת ראות אידאולוגית הם הוגדרו בתנועת הפועלים כמהגרים שבאו לארץ רק כדי לעשות עסקים ('עֶכָן', בלשונו של ברנר).

יש לציין כי תיקוף זה של ברנר לא התקבל במהרה, ובמהלך שנת 1920 היו דוברים וכותבים רבים שסקרו את תנועת הפועלים ודיברו על קיומה 'זה חמש עשרה שנה, מן היום אשר התחילה העלייה החדשה של הצעירים לארץ ישראל'.⁷⁵ אכן, לא רבים עשו כמעשה

73 שם, עמ' 1605.

74 שם, עמ' 1606.

75 נחמן סירקין, 'הגנת החיים', קונטרס, ל, כ"ט באדר תר"פ, עמ' 3-6. ראו עוד, למשל: יהודה לביטוב, 'משאלות חיינו', הפועל הצעיר, 20, ח' באדר תר"פ, 27.2.1920, עמ' 4-5; 'לקראת ועידת פועלי ארץ-ישראל', קונטרס, מו, ט"ז באב תר"פ, עמ' 8; דוד בן-גוריון, 'דברים בוועידת אחדות העבודה

ברנר והציעו תארוך מדויק. יוסף ברץ, למשל, הזכיר את העלייה הקודמת וציין: 'זה היה לפני 14-15 שנה'.⁷⁶

המסגרת הלשונית והמטה-היסטורית שלפיה העלייה שבאה אחרי מלחמת העולם מכונה 'העלייה השלישית' לא הייתה הנוחה ביותר עבור האתוס החלוצי, מכמה בחינות: מבחינה מושגית – בהכריחה אותו להבחין בין עלייה ראשונה לשנייה, ולהכיר באופן מובלע ב'איכות' של העלייה הראשונה; מבחינה היסטורית – במחיקה מן התודעה של ההתחלות של תנועת העבודה שקדמו לשנת 1905. ואולם מסגרת היסטורית זו נכפתה על תנועת העבודה באמצעות הישגי הציונות המדינית בהצהרת בלפור, והיא ניסתה להוציא ממנה את המיטב.

כאמור, בשיח הציבורי של התקופה שלאחר הצהרת בלפור כמעט שלא הוזכרו העלייה הראשונה והעלייה השנייה אלא בעיקר השלישית – כולל דבריו של ברנר, שהעלייה השנייה מוזכרת בהם פעם אחת בלבד ואילו העלייה השלישית פעמים רבות. לכן, נקל היה על תנועת העבודה להפוך את העלייה השלישית מ'היסטוריה גדולה', המתייחסת למשך זמן של אלפי שנים, ל'היסטוריה קטנה', המתייחסת למשך זמן של עשורים בודדים. בשלב הזה היה המאבק על הזיכרון רחוק מלהיות מוכרע, שכן בשנת 1921 עדיין היה מי שהשתמש במושג 'העלייה השלישית' כהיסטוריה גדולה, לפחות ברוסיה.⁷⁷ כמו כן, בהסתדרות הציונית היו בכירים שעדיין חשבו על הגירת ההמונים וכינו אותה בשם 'העלייה המסודרת הראשונה', בהתעלמם מן העליות הקודמות.⁷⁸ ואולם, הנרטיב של הציונות המעשית הפך דומיננטי רק בעקבות כישלונה המדיני של הציונות המדינית וירידתה של תכנית הגירת ההמונים מן הפרק.

ה. מן העלייה השלישית לרביעית

הצהרת בלפור ואישורה בידי חבר הלאומים היו שעתה היפה של הציונות המדינית. ואולם הציפיות המשיחיות לא התממשו. מיליוני יהודים לא באו, ואף לא הרבה פחות מכך. למעט נורדאו, שהיה השריד האחרון של הציונות המדינית הקלסית, איש לא העז להטיף להגירה של מיליונים. במהלך שנות העשרים עבר מוקד המאבקים הפנימיים במוסדות התנועה הציונית מן הוויכוח בין הציונים המדיניים למעשיים לוויכוח בין 'אסכולת ההתיישבות' ל'אסכולת העלייה', כהגדרתה של לבסקי. אסכולת ההתיישבות, יורשתה של הציונות המעשית, שהייתה מזוהה ככלל עם השמאל ועם חוגי הפועלים, דרשה להכפיף את מדיניות העלייה ליצירתה של חברה חדשה בארץ, ולפיכך הטיפה לעלייה סלקטיבית של חלוצים וחששה מפני עליית בעלי הון (אך מעולם לא ביקשה להגבילה בפועל ונאבקה בה רק באמצעים חינוכיים

השלישית, מכ"ז כסלו עד ב' טבת תרפ"ג, קונטרס, קיט, ב' שבט תרפ"ג, עמ' 6 (מצטט את עצמו מוועידת ייסוד אחדות העבודה ב-1920).

76 יוסף ברץ, 'מאז ועד עתה', הפועל הצעיר, 36, ט"ז בתמוז תר"פ, 2.7.1920, עמ' 10-11.

77 'מערי המדינה: צ'חנוב', הצפירה, 19.5.1921, עמ' 4.

78 'יליוס סימון, בשם הוועד הפועל הציוני, הלשכה הארצישראלית, 'אל ההסתדרויות הציוניות', העולם, ד' בטבת תר"פ, 26.12.1919, עמ' 3.

ותקשורתיים). לעומתה, אסכולת העלייה, יורשתה של הציונות המדינית, שהייתה מזוהה ככלל עם הימין ועם הגוש האזרחי, דרשה להעלות מספר רב ככל האפשר של יהודים, ולפקח עליהם רק לאור העיקרון של 'יכולת הקליטה הכלכלית', שהוצע תחילה בידי ההסתדרות הציונית ולאחר מכן אומץ על דעת הבריטים. במילים אחרות, הוויכוח לא היה בין מחייביה של עלייה סלקטיבית לשולליה אלא בין קריטריונים שונים לסינון העולים. עקב חוסר היענות ראשוני של המוני המהגרים היהודים בתחילת שנות העשרים, נטתה ככלל ההסתדרות הציונית לפעול בהתאם למדיניות של 'אסכולת ההתיישבות' ולעודד עליית חלוצים באמצעות המוגבלים.⁷⁹

במילים אחרות, האכזבה מאי-מימושה של התכנית להגירת ההמונים הטתה את הכף לכיוונה של אסכולת ההתיישבות. אכן, כבר בתחילת 1920 טען יצחק לופבן כי ישיבת הוועד הפועל הציוני 'רכזה שוב את כל הכחות של הציוניות לעבודה משותפת ועלה בידה להוציא מלבם של חסידי 'הציונות הפוליטית' כי ישנה בציוניות אפשרות של פוליטיקה אחרת, מאשר פוליטיקה ריאליסטית ועבודת בניין ריאלית בא"י.⁸⁰ חיים וייצמן הסביר כי בנוגע לעצם המטרה אין להבדיל בין ציונות מדינית לשאינה מדינית, וטען בזכות חשיבותה המדינית של העבודה המעשית בבניין הארץ.⁸¹

קצב העלייה בפועל בשנים הללו – גם אם לא הפרופיל התעסוקתי והאידיאולוגי של העולים – התאים למעשה לתפיסת עולמה של הציונות המעשית, שכן בין השנים 1919–1923 באו ארצה כשלושים וחמישה אלף מהגרים. אף שרק מיעוטם היו 'חלוצים' (איך שלא נפרש מושג עמום זה),⁸² בתקופה זו התבססה התיישבות העובדים והפכה לתנועה בעלת משקל ביישוב. היו שתמכו בעלייה זו ובצדה המשיכו לצפות לעליית המונים, כמו יוסף אהרונוביץ:

בכלל איני עוסק כאן בשאלת העלייה בהא הידיעה, זו הדורשת יכולת גדולה ושלע"ע (=לעת עתה) עדיין לא התחילה. כל דברי מכוונים רק לאותה עלית החלוצים הקטנה וההדרגתית שאנחנו מטפלים בה. עליה זו, מתוך שהיא קודמת לעליה אחרת גדולה הימנה ומשמשת בסיס לה, הרי היא בודאי דורשת טפול וטפוח מרובה.⁸³

העלייה השלישית הרימה אפוא תרומה של ממש למפעל הציוני רק מנקודת המבט של הציונות המעשית אך לא מנקודת המבט של הציונות המדינית. הגלגל התהפך: הכינוי הרווח

79 לבסקי (לעיל, הערה 22), בעיקר עמ' 155–157; אביבה חלמיש, 'עליית בעלי הון לארץ ישראל בין שתי מלחמות העולם', קיבוץ גלויות (לעיל, הערה 16), עמ' 193–232; חלמיש, במירוץ כפול (לעיל, הערה 22), עמ' 14–23. על העיקרון של 'יכולת הקליטה הכלכלית' ראו עוד: מוסק (לעיל, הערה 54).

80 'י' סוקר (=לופבן), 'ישיבת הוועד הפועל הציוני', הפועל הצעיר, 24, ז' בניסן תר"פ, 26.3.1920, עמ' 6–5.

81 'אספת הוועד הפועל הגדול (הודעות רשמיות)', העולם, א' באדר תר"פ, 20.2.1920, עמ' 1–7 (ציטוט מעמ' 3).

82 ראו: בן-אברם וניר (לעיל, הערה 8).

83 יוסף אהרונוביץ, 'שאלת העלייה', הפועל הצעיר, 1, י"ד בתשרי תרפ"א, 26.9.1920, עמ' 4–6.

'העלייה השלישית' התאים עתה להשקפתם של הציונים המעשיים, של 'דונם פה ועז שם', אך לא להשקפתם של הציונים המדיניים, שעדיין קיוו לעליית המונים אך החלו להבין כי אין היא עומדת לבוא בקרוב. התבנית הלשונית 'העלייה השלישית' תאמה אפוא את צרכיה הפוליטיים של תנועת הפועלים, את אתוס החלוציות וההגשמה, ואת ההטפה למען עלייה סלקטיבית של חלוצים. טבנקין, למשל, קבע בתחילת 1923: 'הננו עומדים כעת בתקופת העלייה'.⁸⁴ לאחר 1921, כאשר הוברר שהעלייה השלישית של ההיסטוריה הגדולה לא תבוא, לא נותר זכר לנרטיב של ההיסטוריה הגדולה ונותרה ההיסטוריה הקטנה בלבד. ואולם, אין ראיות לכך שתיקוף זה התפשט גם מחוץ לחוגי תנועת העבודה. עד לשנת 1924 נעשה בו שימוש בעיקר במאבקים פנימיים ב'אחדות העבודה', שהוגדרו כמאבקים בין-דוריים בין אנשי העלייה השנייה לאנשי העלייה השלישית.⁸⁵

מספור העליות כמסגרת היסטורית של המפעל הציוני זכה לשימוש נרחב יותר לאחר המשבר הכלכלי והמיתון החריף של שנת 1923. במשך כמה חודשים בשנה זו חלה האטה ניכרת בהגירה אל הארץ, עד כדי איזון כמעט מוחלט בין היוצאים לנכנסים.⁸⁶ ההאטה השפיעה ככל הנראה במידה שווה על 'חלוצים' ו'מהגרים', שכן אף קבוצות החלוצים שהתארגנו לעלייה היססו אם להוציא את תכניותיהם לפועל בעת משבר תעסוקתי, מה גם שאחת הסיבות למיתון הייתה הקיצוץ בהוצאות הציבוריות, ובפרט ההפסקה של העבודות הציבוריות, שדווקא מהן התפרנסו קבוצות חלוצים רבות בשנות המנדט הראשונות.⁸⁷ היו שהשוו את ההפסקה בזרם העלייה להפסקה שכפתה מלחמת העולם הראשונה.⁸⁸ במהלך תקופה זו התריעו רבים בחוגי החלוצים כי 'העלייה הולכת ונפסקת', ודובר רבות על הצורך בחידוש העלייה.⁸⁹

- 84 דברי יצחק טבנקין בוועידת אחדות העבודה השלישית, קונטרס, קיט, ב' בשבט תרפ"ג, עמ' 7.
- 85 ראו למשל: דברי דוד בן-גוריון וברל כצנלסון בוועידת אחדות העבודה השלישית, קונטרס, קיט, ב' בשבט תרפ"ג, עמ' 6, 20; דוד הורביץ, 'עמדתנו בתנועת העובדים', קהליטנו: הגות, לבטים ומאויי חלוצים, בעריכת מוקי צור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 153. כן ראו מפקד שנערך ב-1922: גורני (לעיל, הערה 15), עמ' 208.
- 86 ראו: בן-אברם וניר (לעיל, הערה 8), עמ' 131-136, וטבלה בעמ' 189; גרוס (לעיל, הערה 9), עמ' 272-232, בפרט טבלאות בעמ' 270-272.
- 87 ראו: דברי בן-גוריון בוועידת אחדות העבודה בנוגע למאזן הגירה שלילי, קונטרס, גיליון מיוחד ללא תאריך, אייר תרפ"ג, עמ' 5; גרוס (לעיל, הערה 9), עמ' 254-257.
- 88 ד-י, 'לעם', קונטרס, קפד, כ"ט באב תרפ"ד, עמ' 3-4. אף שבזמן פרסום מאמר זה כבר התחדש זרם ההגירה, הכותב טוען ש'עוד לא היו ימים רעים לעליה כימים האלה' (עמ' 3), וייתכן שהמאמר נכתב זמן רב קודם פרסומו ולא נערך.
- 89 ראו למשל: 'טורים', קונטרס, קיא, ג' באדר תרפ"ב, עמ' 27. ראו עוד: ז' לוינסון, 'לועידת ההסתדרות', קונטרס, קיז, י"ד באלול תרפ"ב, עמ' 15; דברי ברל כצנלסון בוועידת אחדות העבודה השלישית, קונטרס, קיט, ב' בשבט תרפ"ג, עמ' 52; גלעדי (לעיל, הערה 8), עמ' 45; 'החלטות מועצת ההסתדרות, ירושלים, כ"ג-כ"ה ניסן תרפ"ד', קונטרס, קעא, ה' באייר תרפ"ד, עמ' 19; 'המועצה מציינת את אי-האפשרות להוציא לפועל עבודות שונות ונחוצות מחמת מיעוט העליה בחודשים שקדמו. המועצה רואה צורך תכוף בחידוש העלייה'. ראו גם: ועידת אחדות העבודה, עמ' 5 (אפריל 1924), חסר תאריך מדויק, ודבריו של בן-גוריון, המדבר על מאזן שלילי בשנה האחרונה, קונטרס, קעב, י"ב באייר תרפ"ד, עמ' 16-17 ולאורך כל הגיליון.

במהלך מרס-אפריל 1924 התחדשה העלייה בשל עונת הטבק שנוקקה לידיים עובדות, עקב ניסיון חדשני לגידול טבק בארץ שהחל ב־1923 (ונכשל ב־1924).⁹⁰ היה זה שוב לופבן שהכריז על בואה של 'העלייה הרביעית' כבר ביוני 1924.⁹¹ ואולם, עקב שינוי חוקי ההגירה בארצות הברית, שנכנס לתוקף ב־26 במאי 1924, והרעת המצב הכלכלי בפולין, העלייה לא נפסקה ואף התגברה; ובניגוד לתחילתה של העלייה השלישית, הפעם הכינוי השתרש ביישוב בפי כול ו'נוצר' גל עלייה חדש. המעקב אחר המקורות בני הזמן מראה כי הכינוי 'העלייה הרביעית' נוצר והשתרש לרגל התחדשותה הפתאומית של ההגירה לאחר חודשים של האטה, שלפי דוברי תנועות הפועלים התאפיינו בעצירה מוחלטת של עליית החלוצים. בשלב הראשון לא היה כל אפיון סוציולוגי של העלייה הרביעית כמובחנת מקודמותיה. אנשי תנועת הפועלים היו מרוצים מהתחדשות העלייה החלוצית, עקב הביקוש לידיים עובדות בארץ ישראל, ולא זיהו יחס מספרי שונה בין חלוצים למהגרים בעלייה זו לעומת העלייה השלישית, שגם בה היו אנשי תנועת העבודה מיעוט מספרי.⁹²

הדברים השתנו מעט באוקטובר 1924, כאשר יצא חיים וייצמן בהתקפתו הנודעת (בעיקר לשמצה) על 'אחינו מרחובות דזיקה ונלבקי'.⁹³ אף שווייצמן לא הגביל את מושאי ההתקפה למהגרים שבאו למן מועד מסוים ואילך, הרי כך הובנו הדברים בקרב מקצת שומעיו. אחד מהם דיווח, כי 'בירושלים, בתל אביב ובחיפה הטעים הד"ר וייצמן בדברים ברורים, שהעלייה החדשה האחרונה התחילה מכניסה אל הארץ את נאלבקה ודזיקא'. ובאותה נשימה הוסיף המדווח, כי לדעת וייצמן, 'העלייה הרביעית מכניסה יום יום שינויים גדולים בחיי הישוב ובעבודת הבנין'.⁹⁴ ובכל זאת, כבר לקראת סוף 1924 החלו להישמע בתנועת הפועלים קולות המאפיינים את 'העלייה של חצי השנה האחרונה' כבעלת 'כיוון מסוים להקטין את מספר העולים הבאים לעבודה בכלל והחלוצים בפרט. אפשר להגיד בודאות ששמונים אחוז מן הבאים השנה לארץ אינם באים לעבוד'.⁹⁵ ואולם תיקוף זה עדיין לא היה דומיננטי, שכן ביקורת זהה על 'ספסרות' וחומרנות הופנתה בשנת 1924 גם כלפי העלייה השלישית.⁹⁶ אחרים השתמשו בביטוי 'העלייה החדשה הבלתי חלוצית', ללא תיקוף וללא מספור.⁹⁷

90 גלעדי (לעיל, הערה 8), עמ' 71-74.

91 'לופבן, 'העלייה הרביעית', הפועל הצעיר, 20.6.1924, עמ' 3-4. וראו: בן-אברם וניר (לעיל, הערה 8), עמ' 189; גלעדי, שם, עמ' 46 והערה 3, 71-74.

92 מרים, 'ממועצת הפועלות', קונטרס, קצת, כ"ב בכסלו תרפ"ה, עמ' 33-35. ראו עוד, למשל, את דברי בן-גוריון במועצת החלוצים בדנציג: 'לשאלת ההכשרה בחלוצי, קונטרס, קצת, י"ז בחשוון תרפ"ה, עמ' 8-12 (בן-גוריון עדיין דיבר שם על העלייה השלישית); ולופבן (בהערה קודמת). על אחוז ה'חלוצים' הגבוה בעלייה הרביעית ועל הישגיהם בכיבוש העבודה ראו: גלעדי (לעיל, הערה 8), עמ' 40-44, 80-85.

93 ראו: 'נאום הד"ר חיים וייצמן באסיפה העממית בתיאטרון "ציון" בירושלים, העולם, ג' במרחשוון תרפ"ה, 31.10.1924, עמ' 1.

94 העולם, 31.10.1924, עמ' 887 (7).

95 א' פרידמאן, 'על עליית החלוצים', קונטרס, קצת, כ"ב בכסלו תרפ"ה, עמ' 31-32.

96 ד.ו., 'שומרים', קונטרס, קמט, ח' בכסלו תרפ"ד, עמ' 9-11.

97 א', 'על מועצת ההסתדרות', קונטרס, רג, ה' בשבט תרפ"ה, עמ' 13-14.

רק באמצע שנת 1925 התפרסם מאמרו של חיים ארלוזורוב שבו טען כי העלייה הרביעית מורכבת מיהודי פולין שברחו בשל הגזרות הכלכליות הידועות בשם 'גזרות גראבסקי' והיו אדישים לאתוס החלוצי.⁹⁸ ביקורתו של ארלוזורוב על המעמד הבינוני הציוני הייתה שונה מזו של קודמיו לא בתכניה אלא בכך שהניחה כי הבעיה החלה רק באפריל 1924, ולפני כן היו החלוצים כביכול דומיננטים. היום כבר ידוע היטב כי אחוז החלוצים ב'עלייה הרביעית' היה גבוה משיעורם ב'עלייה השלישית', ועם זאת, כפי שראינו כאן במאמר של יעקב רבינוביץ משנת 1919, הביקורת האנטי עירונית כבר נשמעה בימי העלייה השלישית ובעוצמה זהה.⁹⁹ ארלוזורוב היה הראשון שביטא את הביקורת האידאולוגית שלו באמצעות חלוקה לתקופות וזיהוי של התנועות האידאולוגיות היריבות עם שני גלי עלייה שונים, ובכך יצר למעשה את המיתוס של העלייה השלישית כעלייה חלוצית. כך הפך הדיון הסוער, שנפתח בדבריו של וייצמן, מדיון בסוגיה ציבורית של חלוקת משאבים ציבוריים לדיון על אופייה של קבוצה שלמה, ויותר מכך: דיון על תקופה.¹⁰⁰

האפיון הסוציולוגי-האידאולוגי של העלייה הרביעית התקבל כהנחה מוסכמת גם בקרב מושאי הביקורת, והוויכוח ניטש רק על השיפוט הערכי של התופעה. ז'בוטינסקי, תומך 'אסכולת העלייה', אמנם טען בתגובה כי 'כשעומדים אנו מול גל העולים הזה, אין מקומנו בין המבקרים, ואין אנו מנתחים אותו לנתחים – ראשון, שני, שלישי, רביעי'.¹⁰¹ ואולם, התיקוף פשט במהירות גם בקרב התומכים בהגירת המעמד הבינוני, כולל ז'בוטינסקי עצמו כעבור שנתיים.¹⁰² מאמרו של ארלוזורוב היה צעד חשוב בתהליך המיתולוגיזציה של העלייה השלישית כעלייה חלוצית – יותר מאשר ההכרזות על 'רוסלן' בשעתן.¹⁰³ אכן, המונח נוצר רק בשל ההאטה בהגירה וחידושה בקרב החוגים החלוציים דווקא, כפי שהראינו כאן, ואילו את מטענו הערכי הוא קיבל חודשים רבים לאחר שכבר היה בשימוש רווח. מעניין לציין במאמר מוסגר, אף שהדבר חורג מתחום ענייננו כאן, שתופעה דומה סימנה את תחילתה של העלייה החמישית. בעקבות המשבר הכלכלי הקשה יותר, של 1926–1927, נעצרה ההגירה לחלוטין, ולראשונה אף נוצר בארץ מאזן הגירה שלילי. בזמן הארוך יחסית

98 חיים ארלוזורוב, 'להערכת העלייה הרביעית', הפועל הצעיר, 30–31, י"ז באייר תרפ"ה, עמ' 2. להיקלטות המהירה של התווית ראו למשל: 'ממועצת גדודי-העבודה בתל-יוסף', דבר, 30.9.1925, עמ' 3; 'העלייה האחרונה, זו הנקראת משום-מה הרביעית', בתוך: ז' דויד, 'טורים: על אדמתנו', דבר, 2.6.1925, עמ' 4.

99 ראו: גלעדי (לעיל, הערה 8), עמ' 40–44; בן-אברם וניר (לעיל, הערה 8), עמ' 47–70.

100 לדיון מפורט בהיווצרות הדימוי האנטי חלוצי של העלייה הרביעית ראו: מאיר חזן, 'חיים וייצמן והיווצרות דימויה של העלייה הרביעית בראשית ימיה', ציון, עו (תשע"א), עמ' 453–480. תודתי למחבר על שהפנה אותי אל מאמרו עוד טרם פרסומו בדפוס.

101 'נאמו של ז. זבוטינסקי', דבר, 6.9.1925, עמ' 2.

102 ראו דברי ז'בוטינסקי בתוך: 'בועידת הרביוניסטים', דבר, 12.1.1927, עמ' 2. לדוגמאות נוספות ראו למשל דברי ח'י"ג ביאליק המובאים בתוך: 'ביאליק בויוו', דבר, 15.3.1926, עמ' 2; דברי שמריהו לוי'ן המובאים בתוך: 'נשף-הפרידה לכבוד חברי המשלחת הארצישראלית', הצפירה, 4.4.1927, עמ' 4.

103 ראו: גור ארואי, "'רוסלאן': האומנם הסנונית הראשונה המבשרת את בוא ה'עלייה השלישית'?", קתדרה, 107 (תשס"ג), עמ' 63–80, בפרט עמ' 65, הערה 5.

של עצירת ההגירה דיברו רבים על הצורך המידי והדחוף ב'עלייה חמישית', מיד עם תום המשבר ואולי אף קודם לכן.¹⁰⁴ מיצג לעידוד הילודה היהודית שהוצג בקרנבל פורים של 1928 הוכתר בכותרת 'העלייה החמישית', ואף זכה בפרס.¹⁰⁵ ואכן, מיד עם חידוש ההגירה, בסוף 1928 ובתחילת 1929, הוכרז בעיתונות כי 'שערי הארץ נפתחים לפני העליה החמישית המקווה'.¹⁰⁶ בינואר 1929 אף נערכו מספר קבלות פנים הגיגיות לקבוצות חלוצים, והן הוגדרו 'נשף חגיגי להתחלת העליה החמישית'.¹⁰⁷ במהלך שנות השלושים נערכו לעתים חגיגות יובל ליישובים שנוסדו בידי 'העלייה החמישית' בשנת 1929 והונצחו מפעליה; מעניין שבאותם ימים נחשבה העלייה החמישית לחלוצית יותר מזו שקדמה לה והשוותה לעלייה השלישית.¹⁰⁸ כיצד הפכה 'העלייה החמישית' בתודעת היישוב ל'עליית הייקים', אף שמספרם לא עלה בפועל על יותר מכרבע ממספר המהגרים בין השנים 1933–1939? וכיצד נדדה ראשיתה קדימה בזמן עד ל-1932 או 1933 והפכה את השנים שקדמו לה ל'שנים ללא תווית'? שאלות מסקרנות אלה ייאלצו להמתין למחקר נוסף.¹⁰⁹

כפי שהראינו, המושגים 'העלייה הראשונה' ו'העלייה השנייה' נוצרו קודם כול כתוויות סוציולוגיות, ורק לאחר מכן הוכר רטרואקטיבית הגבול הכרונולוגי ביניהן, והוא נע לפי גרסאות שונות בין השנים 1903–1905. בניגוד לכך, המושגים 'העלייה הרביעית' ו'העלייה החמישית' נוצרו בשל הפסקות כפויות בזרם ההגירה, ואילו התוויות הסוציולוגיות והאידיאולוגיות שלהן פותחו רק בדיעבד, באופן דומה למנגנונים שעליהם הצביע יעקב קלנר. לתופעה זו אותרו במחקר מספר מקבילות בתיקוף היהודי הקלסי בתחום תולדות ההלכה.¹¹⁰

104 ראו למשל: 'שאלת 'ניר' בוועדה החקלאית: הרצאת ב. כצנלסון, דבר, 10.2.1926, עמ' 3; 'ועידת הפועל הצעיר: נאום הח' י. שפרינצק, דבר, 26.9.1926, עמ' 1; 'כל-בו: שיחות עם הקוראים, הצפירה, 9.1.1927, עמ' 3; 'מכתבים מארץ-ישראל: עובדות ורחשי-לב', הצפירה, 11.3.1927, עמ' 3. למאזני ההגירה בשנים הללו ראו: גלעדי (לעיל, הערה 8), עמ' 39–40.

105 'פורים בתל-אביב', דבר, 7.3.1928, עמ' 4; 'חגיגת הפורים בתל-אביב', הצפירה, 19.3.1928, עמ' 2.

106 'מכתבי חברים', דבר, 7.1.1929, עמ' 3. ראו עוד הכרזות על התחלת העלייה החמישית: 'על עניני העליה שנתקפה', דבר, 24.10.1928, עמ' 2; 'נ' בנארי, 'מנסיעותי בפולין', דבר, 15.11.1928, עמ' 2.

107 '100 עולים-חלוצים בשבוע הבא', דבר, 14.1.1929, עמ' 1.

108 ברל רפטור, 'לקראת העליה החדשה', דבר, 22.5.1929, עמ' 2; אריה אופיר (קיבוץ כנרת), 'הקבוץ בעליה ובעבודה', דבר, 1.6.1930, עמ' 10; ת.ל.פ., 'החתירה תחת קלוסובה', דבר, 21.6.1932, עמ' 2; דב שטוק, 'מקדמי אשמורות', דבר, 12.11.1936, עמ' 2. לציון חמש שנים לעלייה החמישית ראו: 'בתנועה הקבוצית', דבר, 4.10.1934, עמ' 26.

109 ההתייחסות הראשונה שמצאתי ל'עלייה החמישית' כאילו החלה ב-1933 היא: א' קופפרברג, 'לניתוח עלית השנה האחרונה ועמדתה הפוליטית', דבר, 11.8.1939, עמ' 8. המחבר מדבר שם על 'העליה השישית' ומנסה להבחין בין 'העליה האוסטרית' הנוכחית (שהחלה ב-1938 בעקבות ה'אנשלוס' וליל הבדולח) ל'עליה הגרמנית' הקודמת. ניתן לשער שיהודי גרמניה העדיפו לדבר על פרעות למיניהן (הסופות בנגב, הומל וקשינוב) כזרזים של גלי עלייה קודמים, כדי להצדיק את עלייתם הלא-אידיאולוגית (ראו: 'נאום ק. בלומנפלד: נבנים ובונים', דבר, 22.12.1935, עמ' 31). ואולם יש כאן מקום למחקר נוסף.

110 קלנר (לעיל, הערה 18); וראו: ישראל יעקב יובל, 'ראשונים ואחרונים, Antiqui et Moderni (תודעת זמן ותודעה עצמית באשכנז)', ציון, נז (תשנ"ב), עמ' 369–394; שלמה זלמן הבלין, 'על

המשך ספירת גלי העלייה בעליות הרביעית והחמישית שבר את המבנה המשולש של העליות, ובכך נתקבל הנרטיב של העלייה השלישית המתייחס להיסטוריה הקטנה, ואילו העלייה השלישית של ההיסטוריה הגדולה נעלמה לגמרי מן התודעה. חשוב מכך, העליות הממוספרות החלו להיות שגורות בפי כול גם כאפיונים אידאולוגיים וסוציולוגיים וכמסגרת מארגנת להבנת ההיסטוריה של היישוב בארץ ישראל ותולדותיו.

1. התחלות רטרואספקטיביות

במקביל להתפשטות השימוש בתיקוף של העליות הממוספרות במהלך שנות העשרים, נפוצו הערכות רטרואספקטיביות לגבי היחס בין העלייה הראשונה לשנייה, באמצעות הרצאות וטורי עיתונות. אירועים אחדים בעשור הראשון של המאה יכלו היפותטית לשמש קו־פרשת־מים המפריד בין העליות. אחרי מלחמת העולם היו שקבעו את תחילתה של תנועת הפועלים הציונית ל־1906 או 1907¹¹¹ ואילו ברל כצנלסון זיהה את נקודת ההתחלה בייסוד הסתדרות הפועלים החקלאית בשנת 1911.¹¹² גם כישלון המהפכה הסוציאליסטית של 1905 ברוסיה יכול היה לשמש (כמו שראינו אצל ברנר) פתיחה לסיפור של גאולה אישית של צעירים באמצעות העבודה בארץ, או לחילופין ל'פועליזציה' של התנועה הציונית באמצעות קישור קורותיה לאירועים בעלי משמעות בתולדות תנועת הפועלים העולמית.¹¹³ בשנת 1925 הציג ארתור רופין שתי נקודות ציון בתולדות ההתיישבות החקלאית בעשור ההוא: את שנת 1900, שבה עברו מושבות רבות לידי יק"א והפכו רווחיות, ואת שנת 1907, שבה נוסד בראשותו המשרד הארץ ישראלי של ההסתדרות הציונית והחל ליוזם ניסיונות בהתיישבות שיתופית.¹¹⁴ בהמשך היו שהזכירו כנקודת הראשית את ה'קול קורא' לעלייה לארץ ולעבודה גופנית בה שהוציא יוסף ויתקין בתחילת 1905 (שלא זכה להד של ממש בזמן פרסומו).¹¹⁵ כעבור שנות דור הפכו הפוגרומים בקיישוב ובהומל והפולמוס סביב ההגנה העצמית של היהודים לנקודת התחלה בנרטיב של ארגון ההגנה העצמית של היהודים.¹¹⁶

¹¹¹ "החתימה הספרותית" כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה, מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל

מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, בעריכת שמואל ראם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148-192.

112 דברי א' יפה המובאים אצל: ז', 'מהאספה הכללית של הסתדרות הפועלים החקלאית בבן־שמן, הארץ והעבודה: קובץ לספרות ולענייני העבודה והישוב, ד (אלול תרע"ח), עמ' 67-71.

113 ברל כצנלסון (לעיל, הערה 60), עמ' 105.

114 כך טען ברל כצנלסון: 'כל התעוררות בחוגי הפועלים משפיעה עלינו. תנועת "החלוץ" ב־1905 אחרי הרבולוציה הרוסית והעלייה השלישית תוכחנה'. ראו: 'בועידה השנייה של ההסתדרות' (תל־אביב, כ"א בשבט תרפ"ג), כתבי ברל כצנלסון, ב, תל־אביב תש"ה, עמ' 25.

115 ארתור רופין, ההתיישבות החקלאית, תל־אביב תרפ"ה, עמ' 3.

116 אריה לוינסון, 'יובלות', הארץ, י"ח בניסן תרפ"ט, 28.4.1929; 'קול קורא י. ויתקין, הפועל הצעיר, 23-22, 6.4.1929, עמ' 7-4; כן ראו: 'חיפה', דבר, 16.7.1937, עמ' 6.

117 ראו למשל: טברסקי (לעיל, הערת כוכבית); בלומנפלד (לעיל, הערה 109); סמילנסקי, פרקים (לעיל, הערה 67); שלמה שבא, שבט הנועזים: קורות מנייה וישראל שוחט וחבריהם ב'השומר', תל־אביב תשכ"ט, עמ' 76-77; זאב צחור, 'המפגש בין האיכרים לפועלי העלייה השנייה בפתח־תקוה', קתדרה,

ואולם, באופן מפתיע משהו, קו הגבול הדומיננטי ביותר שבין העלייה הראשונה לשנייה נקבע בשנת 1904, נקודת זמן שהופיעה יחד עם המופע הראשון של הביטוי 'העלייה השנייה' לאחר הצהרת בלפור.¹¹⁷ מספר חוקרים מצביעים על כך שבשנת 1904 לא קרה בארץ דבר שיצדיק תיקוף נפרד.¹¹⁸ ואולם, בשנה זו התרחשו שני אירועי קר-פרשת-מים בתולדות הציונות, אם כי רק אחד מהם הוזכר בפירוש כמחולל שינוי היסטורי: כישלון הצעת אוגנדה ומותו של הרצל. פרשת אוגנדה הוצגה בטקסטים רבים כשירת הברבור של הציונות המדינית וכניצחון הגדול של הציונות המעשית, וכחוכחה לכך שהארץ לא תיגאל על ידי תכסיסים דיפלומטיים אלא באמצעות עבודה גופנית. מאחר שמותה של הציונות המדינית התניע כביכול את העלייה השנייה, הרי אף במותו של המנהיג והדובר הראשי של הזרם הזה היה כדי ליצור חיץ בין תקופות. ואולם, אירוע זה לא הוזכר רבות, אולי מטעמי נימוס וכבוד,¹¹⁹ ואולי מפני שדמותו האיכותית של הרצל גויסה להצדקת האתוס החלוצי הסוציאליסטי זמן קצר אחרי מותו, לא כל שכן בחלוף שני עשורים.¹²⁰

על כל פנים, שנת 1904 התקבעה כה עמוק בתודעה כראשית העלייה השנייה, עד שבשנת 1929 החליטו ותיקי העלייה השנייה לציין לה חצי יובל. מאחר שלא היה תאריך ידוע שבו החלה העלייה השנייה, צוין חצי היובל ב-30 באפריל, יום אחד לפני 1 במאי, חג הפועלים. היעדרו של תאריך ספציפי, שלא כמקובל בחגיגות יובל, לא יוחס לאי-קיומו של אירוע מכוון לעלייה השנייה אלא לאופייה הבלתי מכוון מראש: 'העלייה השנייה התחילה בשקט את דרכה, קבוצות, קבוצות קטנות של בחורים ובחורות התלקטו בערים שונות ברוסיה ושמו פניהם אל ארץ האבות. העתונות העברית והיהודית לא שמה לב להופעה זו, הציונים המדיניים התייחסו אליה במנוד ראש',¹²¹ ובלשונו של יצחק לופבן: 'נולדה העלייה השנייה... צריך להדגיש את המילה "נולדה"', באשר היא היתה משוללת לגמרי את ההרכב המיכני, את האפראט הפועל עפ"י חוקים חיצוניים... את העלייה היא לא אירגנו, לא קדמו לה בגולה לא החלוץ ולא חוות ההכשרה, לא קדמו אותה בארץ לא לשכות-העבודה ולא בתי-עולים'.¹²²

לצד תיאורים אלו פורסמו בעיתונות הפועלים סיפורים אישיים רבים שתיארו את החלטת

- 10 (תשל"ט), עמ' 142-150. כל האפשרויות הללו מובאות ונידונות אצל: כצנלסון (לעיל, הערה 12), עמ' 34-43. וראו: צבי רוזנשטיין, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, תל-אביב תשס"ז, עמ' 65-73.
- 117 ראו למשל: א' סימון, 'הציוניות והישוב', הארץ והעבודה: קובץ לספרות ולענייני העבודה והישוב, ב-ג (אייר-סיוון תרע"ח), עמ' 56-58; ש' צמח, 'הריקות ותוצאותיה', הפועל הצעיר, 43-44, י"ד בתשרי תרפ"ב, 16.10.1921, עמ' 18.
- 118 גלעדי (לעיל, הערה 27); צחור (לעיל, הערה 29).
- 119 ראו טקסט יוצא דופן המזכיר את מותו של הרצל כסמן למותה של הציונות המדינית: סימון (לעיל, הערה 117).
- 120 מרגלית שילה, 'מורשת הרצל במפעלה של העלייה השנייה', מורשת ישראל, 2 (תשס"ז), עמ' 107-119. אמנם, היו בתנועת העבודה מי שהזכירו את הפער האידיאולוגי בין הרצל לבניהם. ראו: משה בילינסון, 'החיידה הרצל', קונטרס, קנט, כ"ג בתמוז תרפ"ד, עמ' 3-6.
- 121 צבי סוחובולסקי, 'שתי עליות', הפועל הצעיר, 22-23, 6.4.1929, עמ' 14-16 (הציטוט מעמ' 15).
- 122 י' לופבן, 'העלייה השנייה והציונות', שם, עמ' 7-11 (הציטוט מעמ' 9).

עולי העלייה השנייה לעלות לארץ. ההחלטה תוארה בהם כתוצאה ישירה ומודעת של האכזבה מפרשת אוגנדה וכמחאה נגד הציונות המדינית.¹²³

למקום החגיגה נבחרה פתח תקוה, מן הסתם מפני שהיא הייתה המקום הראשון שבו התחילו הפועלים להבין שעליהם ליצור את מוסדותיהם בנפרד, אף שבפועל קרה הדבר רק לאחר 1906.¹²⁴ לו היו בוחרים להנציח, למשל, את 'עליית טיומקין' של 1891, אולי הייתה נבחרת רחובות. גם מתנגדי תנועת הפועלים לא יכלו שלא להתפעל מן החגיגה המרשימה.¹²⁵ הנרטיב החלוצי של ההיסטוריה הציונית, שלפיו 'החג הוא לא לפועלים בלבד... חג העלייה השנייה הוא חג הציונות בהגשמתה', נחגג ונחקק בלבבות, תוך אזכור כישלונה של הציונות המדינית בפרשת אוגנדה.¹²⁶ לאחר הבאת נאומי המברכים ותיאור אוהד למדי של החגיגה שנמשכה כל הלילה, לא שכח עיתון 'הארץ' לציין כי 'עם בוקר שבו כולם לתל-אביב'.¹²⁷ ואכן, החגיגה נערכה בסמיכות מחשידה לחגיגות יובל העשרים של תל-אביב, שצוין באותה שנה ב-2 במאי, ובהן נחגגה ציונות אחרת.¹²⁸

במהלך חגיגות היובל לעלייה השנייה כתב אחד החלוצים מכתב למערכת 'דבר' ובו מחה נגד קריאת הוועד הפועל לתרום לקובץ החגיגי שהיה אמור לצאת, קריאה שמוענה בתחילה רק לאותם החלוצים שהיו בארץ מעל עשרים שנה. לטענת אותו אדם:

והלא העלייה השנייה כוללת את כל אלה שבאו לארץ לפני 25 שנה עד ראשית העלייה השלישית, עד בוא 'רוסלן' ב-1919. לפי הודעת הוועד פ' (=הוועד הפועל) יוצא, כי אלה הנמצאים בארץ פחות מ-20 שנה, אבל למעלה מ-10, הם תלויים ועומדים בין העליות השנית והשלישית באין מאסף. על הוועד הפועל לתקן את הדבר ולקרוא להשתתפות את החברים, אשר עלו וחיו בארץ בתקופת העלייה השנייה המסתיימת עם העלייה השלישית, שלפני 10 שנים, ולא תימצא חוליה אחת חסרה בשרשרת.¹²⁹

במונח 'העלייה השנייה' – וכמוהו העלייה השלישית, הרביעית והחמישית – חל אפוא שינוי: מקבוצה המוגדרת באמצעות פעולת ההגירה לתקופה שבה שותפים כל מי 'שעלו

123 למשל: אליהו מונצ'יק, 'בראשית מצעדיה', שם, עמ' 38–39; נ' טברסקי, 'צעירי ציון בקייסינוב', שם, עמ' 40–41; עדה פישמן, תנועת הפועלות בא"י (תרס"ד–תרפ"ט – 1904–1929), תל-אביב תרפ"ט, עמ' 3–4. בניגוד להם תיארה מניה שוחט את העלייה כהרפתקה אישית נטולת מניעים ציוניים – ובתזמון שאין לו דבר עם ההתרחשויות ההיסטוריות. ראו: מניה שוחט, 'הקולקטיב (מזכרונות)', דברי פועלות: מאסף, בעריכת רחל כצנלסון-רובשוב, תל-אביב תר"ץ, עמ' 3.

124 צחור (לעיל, הערה 116): דניאל אופיר, 'מאבק האיתנים בין האיכרים והפועלים – פתח-תקוה, 1906, העלייה השנייה, 1903–1914 (לעיל, הערה 12), עמ' 120–130.

125 'חג העלייה השנייה בפ"ת', דאר היום, כ' בניסן תרפ"ט, עמ' 1: 'שבוע של חגים', בוסתנאי, ה, כ"ח בניסן תרפ"ט, 8.5.1929, עמ' 2.

126 מ' גליקסון, 'על הפרק: חג העלייה השנייה', הארץ, י"ח בניסן תרפ"ט, 28.4.1929, עמ' א.

127 'יום-טוב של העלייה השנייה', הארץ, י"ט בניסן תרפ"ט, עמ' ד.

128 על חגיגות אלה ראו: Maoz Azaryahu, 'Tel-Aviv's Birthdays: Anniversary Celebrations of the First Hebrew City 1929–1959', *Israel Studies*, 14, 3 (2009), pp. 1–20

129 ז' פלר, 'מכתבי חברים: לחג העלייה השנייה', דבר, 1.4.1929, עמ' 3.

וחיו בארץ' באותו הזמן. כך נוצר רצף כרונולוגי בין התקופות כדי שהכול יוכלו להשתייך לאחת מהן.

התיקוף של 'ההיסטוריה הקטנה' של העליות השתלט לגמרי על הזיכרון הקולקטיבי, תוך שהוא משליך משם את התיקוף של 'ההיסטוריה הגדולה' עד שלא נותר לו כמעט זכר (רק כעבור שנים צץ המושג המיתולוגי 'הבית השלישי'). העימות בין הציונות המדינית למעשית ירד מסדר היום הפוליטי של היישוב ושל המוסדות הציוניים במהלך שנות העשרים. ואולם העימות ההיסטורית, שהתרחש בין שתי התנועות הרעיוניות בראשית המאה העשרים, הפך בין שתי מלחמות העולם למוקד של פעילות זיכרון (mnemonic), במסגרת הוויכוח בין 'אסכולת העלייה' ל'אסכולת ההתיישבות'. דא עקא, כוחות הזיכרון לא היו שווים, שכן השתלטות התיקוף של ההיסטוריה הקטנה, כעיקרון המארגן של תולדות הציונות והיישוב, פעלה לטובת אסכולת ההתיישבות. ואולם, הנרטיב של הציונות המדינית הותיר שני זיכרונות מרכזיים: האחד, כישלון הצעת אוגנדה, שקיבע בזיכרון הקולקטיבי כשנת ההתחלה של העלייה השנייה את שנת 1904 דווקא. האחר, קיבועה של 'רוסלן' כהתחלתה המיתולוגית של העלייה השלישית, בניגוד להעדפה של תנועת הפועלים בכלל, ושל 'הפועל הצעיר' בפרט, לקבוע את 'עליית ה-105' כתחילתה של העלייה השלישית.¹³⁰ הציונות המעשית ניצחה, אך זו המדינית, שהפסידה בכבוד, נותרה על לוח התוצאות.

ז. סיכום

לפי אניטה שפירא, 'שנות העשרים התאפיינו בניסיונות למיתוזציה של גיבורי גוף ורוח במרחב הארצישראלי'.¹³¹ ואכן, המיתוסים של העלייה השנייה והשלישית נכללים בסדרה של מיתוסים מקומיים שנוצרו ביישוב לאחר מלחמת העולם הראשונה, והבולטים שבהם שנחקרו הם המיתוסים של תל-חי ותל-אביב. מנקודת מבטו של התיקוף הציוני, היה רצף גמור בין העלייה השנייה לשלישית מבחינת האידאולוגיה של תנועת הפועלים עצמה, ורצף זה גם קיבל אישור במחקר.¹³² לעומת זאת, מנקודת המבט שמציעה ההיסטוריה המושגית ניתן להציע תיקוף אחר, הרואה במלחמת העולם הראשונה את קו-פרשת-המים ליצירת מיתוסים מקומיים.

התיאור והניתוח שהוצעו כאן להתפתחות התיקוף הציוני פותחים לדיון מספר סוגיות חדשות, ובדברי הסיכום לא נוכל אלא להעיר עליהן בקצרה ולהציע בהן קווים כלליים למחקר נוסף: (א) תיאור זה מלמד שאין להמעיט בערכם של מנגנונים לשוניים להבניית זהות לאומית ולגיוס תמיכה במפעל הלאומי. לפיכך, יש בממצאינו כדי להאיר מזווית אחרת את סוגיית ההגמוניה של תנועת העבודה במוסדות היישוב ובתנועה הציונית במהלך שנות העשרים והשלושים, מבלי שיצרה מעמד פועלים של ממש, שהיה לו רוב ביישוב. נראה כי לצד

130 ראו: צחור (לעיל, הערה 29), עמ' 47; אלרואי (לעיל, הערה 103), עמ' 72.

131 אניטה שפירא, ברנר: סיפור חיים, תל-אביב תשס"ז, עמ' 372-373.

132 יוסף גורני, אחדות העבודה 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל אביב תשל"ג, עמ' 17-23, 325-326.

הסברים פוליטיים וכלכליים שנויים במחלוקת בנוגע לחולשת המעמד הבינוני,¹³³ ניתן להציע גם הסבר תרבותי, המתבסס על ספירת הערכים והמיתוסים המשותפים המכוננים 'חברה' שנוצרה במהלך שנות העשרים.¹³⁴ אף שמרבית המהגרים היהודים לא הזדהו עם האתוס החלוצי, ובוודאי לא ניסו לחיות לאורו, הם העניקו לתנועת העבודה 'דומיננטיות רוחנית' ביישוב ובתנועה הציונית, וקיבלו את טענתה שהחלוצים המגויסים ממעמד הפועלים צריכים לזכות לעדיפות בהקצאת משאבי ההתיישבות, לכאורה נגד האינטרסים של המעמד הבינוני.¹³⁵ לא מן הנמנע הוא כי קבלתו של מושג העלייה כעיקרון מארגן, הן של התיקוף הציוני הן של תולדות התנועה הציונית, הרימה תרומה מסוימת להטמעת ההבחנה השיפוטית, בוחנת-כליות-ולב, בין 'עולים' התורמים למאמץ הקולקטיבי, שיכלו להגר רק לארץ ישראל, לבין 'מהגרים' הדואגים לעצמם, שיכלו להגר לכל מקום אחר. הבחנה זו הטילה את המשימות הקולקטיביות על כתפי העולים החדשים, כפי שאבחן קלנר, ולפיכך הכניסה את החוגים האזרחיים שלא הקדישו את חייהם למשימות הקולקטיביות לעמדת מגננה בשיח הציבורי לעומת ה'חלוצים'. נוסף לכך, הפלשתינוצנטריות המשתמעת מן התיקוף של העליות שיוותה לסלילת כביש ולחליבת פרה בארץ ישראל חשיבות רבה יותר מאשר אירועים מדיניים הרי גורל, והציעה אתוס שלפיו כל אחד ואחת מן המתיישבים, ולא רק המדינאים, שותף בפרויקט היסטורי חשוב. יחד עם שליטתה של תנועת העבודה במשאבים הכלכליים והפוליטיים, נראה כי השפעתה על משאבי השיח הייתה חשובה לא פחות, ואף יותר, להשגת ההגמוניה שלה במהלך שנות העשרים ושנות השלושים הראשונות.

ואולם, הניתוח שלנו כאן חושף כי שליטה זו אינה תולדה של מניפולציה מכוונת מצד המנהיגים והתועמלנים של תנועת העבודה, בניגוד לדימוי המייחס להם תדיר מניפולטיביות שאפתנית ויכולת רטורית. אמנם, נראה כי הערכתו של חיים שורר, כי 'אחד מיתרונותיה של העלייה השנייה על הראשונה הוא, שהעלייה השנייה היתה מחוננת בחוש ההיסטוריה', זכתה להסכמה רחבה.¹³⁶ ואולם, התהליך שבמסגרתו נוצרה ההבחנה בין העלייה השנייה לראשונה

133 למשל: יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: החוגים האזרחיים בשנות העשרים, תל-אביב תש"ן. לביקורת ולדין מורכב יותר ראו: רונן שמיר, 'בורגנות יהודית בפלסטינה הקולוניאלית: קווי-מתאר לסדר יום מחקר', סוציולוגיה ישראלית, ג' (2000), עמ' 133-148; נחום קרלינסקי, 'עורכי-דין כבניין אב: הרפורמים אינדוקטיביים על "בורגנות יהודית בפלסטינה הקולוניאלית"', שם, עמ' 155-166; יעקב שביט, 'מדוע לא חבשו בתל-אביב כיפה אדומה? בין אידאליזם לראליזם בפרשנות של תולדות הישוב - תל-אביב כמשל', כלכלה וחברה בימי המנדט (לעיל), הערה 22, עמ' 59-78.

134 ראו: Jeffrey C. Alexander, *The Civil Sphere*, New York 2006.

135 ראו ניסוח ממצה: יונתן שפירא, עילית ללא ממשכים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית, תל-אביב 1984, עמ' 12, וכן עמ' 26. דיון מורחב: הנ"ל, אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב 1975, עמ' 181-190, 202 ועוד; זאב צחור, 'ההסתדרות - מארגון שולי ל"מדינה בדרך"', עיצוב הישראליות, תל-אביב תשס"ז, עמ' 66-85.

136 ח' שורר, 'על "תנועת הפועלות בא"י"', הפועל הצעיר, 22-23, 24.3.1929, עמ' 42. ספרה של עדה פישמן הנסקר ברשימה זו היה אכן דוגמה למחיקת הישגי העלייה הראשונה בתחום 'שאלת האישה', שכן לפיה 'בבוא החלוצות הראשונות לארץ, לפני חצי יובל שנים, לא מצאו בה טפוס של אישה עובדת, בעלת הכרה עצמית, אשר ממנה תראינה ותלמדנה'. לטענתה, הפמיניזם הציוני החל ב-1904

היה מקרי ובלתי מכוון בתחילתו, ובמידה מסוימת נכפה על תנועת העבודה עקב הציפיות לעלייה שלישית, שבתחילה הייתה אמורה להשתייך ל'זמן היהודי הארוך'.¹³⁷ התיקוף לא היה תוצאה של מניפולציה מכוונת, ותועמלני תנועת העבודה כלל לא מיהרו לעשות בו שימוש. כך, למשל, במאמר הפתיחה של עיתון 'דבר' הזכיר כצנלסון את העליות הממוספרות והוסיף בסוגריים: 'כאשר יכוננו בפי מדביקי התווים'.¹³⁸ רק בשנת 1928, במסגרת הרצאות לפני בני נוער על 'תולדות העלייה השנייה', השתמש כצנלסון במונח ללא מרכאות.

(ב) אופן פעולתו של תיקוף כמנגנון להבניית זהות מורכב למדי. גבולות כרונולוגיים בין קבוצות יכולים להיות גמישים יותר מאשר גבולות מרחביים, בשל תנועתו המתמדת של הזמן. לו נשאלו תועמלני תנועת העבודה מה הייתה העלייה הראשונה, ייתכן שאחדים מהם היו קושרים כתר זה לראשם ומבטלים את עולי 1882 והלאה כמהגרים בלבד. ואולם, נכפתה עליהם המסגרת ההיסטורית שהבחינה בין שתי עליות שקדמו למלחמת העולם, ולפיכך נאלצו להודות שאנשי העלייה הראשונה היו אף הם חלוצים, גם אם בדרכם שלהם.¹³⁹ לעומתם, ותיקי המושבות לא שכחו להזכיר במרירות כי 'צעירי זכרון-יעקב היו הראשונים, אשר הקיצו לעבודה, וראשית העלייה השנייה כבר מצאה אותם מאחרי המחרשות'.¹⁴⁰

ותיקי העלייה השנייה לא ניסו לשכתב עובדה זו, ובמקום לטעון לזכות ראשונים, כמקובל במאבקים רבים על זיכרון קולקטיבי ותודעה היסטורית, הם טענו להיותם שניים. אמנם, לאחר מכן הם פיצו על כך במקצת ביצירת המיתוס שהעלייה הרביעית עיירה כביכול את הארץ, לאחר שהייתה חקלאית בזמן העלייה השלישית. ובכל זאת, אייכולתם לטעון לזכות ראשונים יצרה למפעל הציוני נרטיב אחר לגמרי מנקודת מבטם: לא נרטיב של התדרדרות הדורות בעקבות בואם של החדשים שקלקלו את השורה, אלא נרטיב של התקדמות. הם הגדירו זאת כהתחלות מקוטעות וחלקיות הצוברות כוח הדרגתי, כניסוחו של א"ז רבינוביץ, מעריצים של החלוצים: 'אחרי ה'חובבים' שהכינו קצת את הקרקע, שבעצם לא ידעו ברור מהו תפקידם – הגיעה תקופת העובדים החלוצים, החלוצים ממש, אלה העונים ובעלי הרגש האמיתי, היודעים מה זו חיבת ציון, שהיא אינה באה רק למלא הקיבה ומכל שכן לא למלא הכיס, אלא שיש בזה אידאל מרומם! שאליו שואפים'.¹⁴¹

לפיכך, התיקוף פעל כאן באופן מורכב ויצר הכלה והדרה של החוגים ה'אורחיים' או

¹³⁷ על לוח חלק' (פישמן [לעיל, הערה 123], עמ' 6). ראו עוד: חיותה בוסל, 'בתנועתנו', דברי פועלות:

מאסף, בעריכת רחל כצנלסון-רובינשטיין, תל-אביב תר"ץ, עמ' 95.

¹³⁸ על קונטינגנטיות ומקרויות בהיסטוריה ראו: Max Weber, *The Methodology of the Social Sciences*, translated and edited by Edward A. Shils and Henry A. Finch, New York

1949, pp. 113–163; פאלונן (לעיל, הערה 2), עמ' 44.

¹³⁹ ב' כצנלסון, 'אל קוראינו', דבר, ט' בסיוון תרפ"ה, 1.6.1925.

¹⁴⁰ ראו למשל דבריו של בן-גוריון בחגיגות היובל: 'בני העלייה הראשונה, אשר מפעלם הנחשוני חינך אותנו מצעירותנו, 'חג הצי היובל לעלייה השנייה', דבר, 30.4.1929, עמ' 2; ודבריו של ברל כצנלסון בהרצאותיו מ-1928 (לעיל, הערה 12), עמ' 28–34.

¹⁴¹ 'שבוע של חגים', בוסתנאי (לעיל, הערה 125).

¹⁴² א"ז רבינוביץ, 'הרהורים', קונטרס, קמב, כ"ז באלול תרפ"ג, עמ' 20.

המעמד הבינוני בתוך הסיפור הציוני. הזרם המרכזי בסיפור הזה זוהה עם תנועת העבודה ועם האתוס החלוצי, אך נותרו בו שוליים רחבים דיים לאלה שלא היו חלוצים ולא שאפו לכך. והנה, גם אלה למדו להעריך את החלוציות כמודל תרבותי ופוליטי ומצאו דרכים משלהם להיכלל בסיפור החלוצי. דרך זו אפשרה לתנועת הפועלים לשמור על מעמד הבכורה שלה, כנושאת דגל החלוציות, גם בעיני מנהיגים ציונים חשובים בהסתדרות הציונית ה'בורגנית', כמו וייצמן ורופין, ובד בבד לשמור על עמדת דיאלוג עם הבורגנות ועם החוגים האזרחיים, שאמנם הודרו מן המרכז אל השוליים של הסיפור ההיסטורי של הציונות החלוצית, אך לא הוצאו ממנו החוצה.

(ג) מיתוס העלייה השנייה והשלישית מצטרף אפוא לשורה של מיתוסים מודרניסטיים שיצרה התנועה הציונית. המחקר נטה באופן מסורתי להדגיש מיתוסים של ילידיות ושל אותנטיות שיצרה התנועה הלאומית, ועתה מתברר שבצדם נוצרו מיתוסים מודרניים, שהדגישו תנועה במרחב ולא היטמעות בו.¹⁴² גלי העלייה הפכו מאירועים קונקרטיים במקום ובזמן למסגרת תקופתית מארגנת שכללה את כולם, וכדברי נחום טברסקי משנת 1937, המצוטטים במוטו של המאמר: 'בימים העצבניים של עכשיו נחפזים להדביק מספרים: עליה רביעית, חמישית, שישית',¹⁴³ דברים המכילים תמיהה על 'יצירת תיקוף להיסטוריה כה 'קטנה'. ואכן, תודעת הזמן הציונית יצרה קיטוע מתמשך של הזמן באמצעות חלוקה מתמדת לתקופות תוך כדי תנועה, והעבירה אירועים ותהליכים היסטוריים מוזמן הווה (*in eventu*) לזמן עבר (*ex eventu*), כפי שבאו לידי ביטוי, במקרה שלנו, בכינון העלייה הרביעית והחמישית.

לפי החוקרים שעסקו בתולדות עלייתה של התודעה ההיסטורית, הנס בלומנברג ובפרט ריינהרד קוולק, קיטוע מתמשך של הזמן הוא מסימניה של תודעה היסטורית מודרנית המבצעת 'טמפורליזציה של העולם הנחוזה'.¹⁴⁴ המיתוס של העלייה השנייה והשלישית, בדומה למיתוס המתחרה של שנות העשרים – מיתוס הייסוד של תל-אביב, היו מיתוסים מודרניסטיים מובהקים.¹⁴⁵

יצירת התיקוף ההיסטורי של 'ההיסטוריה הקטנה', והמעטק שלו מן 'ההיסטוריה הגדולה', היו בעצם מעבר לא לגמרי מודע מן הזמן היהודי הארוך אל הזמן היהודי הקצר כמסגרת מארגנת של תודעה היסטורית. המעטק שתואר כאן היה מעבר מתבנית משולשת של ההיסטוריה, הרואה בעלייה השלישית עלייה אחרונה בהחלט ומעין הבקעה משיחית, אל תבנית סדרתית של רצף מספרי שאין לו כל נקודת סיום הכרחית מנקודת המבט של ההווה.

142 ראו בפרט: מאן (לעיל, הערה 5); ובניגוד לניתוחם המכלילי-מדי של: גדעון ארן וולי גורביץ', 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', אלפיים, 4 (תשנ"ב), עמ' 9–44 (ראו בפרט עמ' 10, הערה 1).

143 טברסקי (לעיל, הערת כוכבית).

144 ראו: קוולק, Practice (לעיל, הערה 2), עמ' 168; פאלונג (לעיל, הערה 2), עמ' 49–53; Hans Blumenberg, *The Legitimacy of the Modern Age*, translated by Robert M. Wallace, Cambridge, MA 1983, למשל עמ' 462.

145 לניתוח דומה של מיתוס הייסוד של תל-אביב ראו: Hizky Shoham, 'Tel-Aviv's Foundation Myth: A Constructive Perspective', *Tel-Aviv at 100: Visions, Designs and Actualities*, eds. S. Ilan Troen and Maoz Azaryahu, Bloomington 2012, pp. 34–59

למעשה, חל כאן מעתק באופן השימוש במושג 'היסטוריה' כאמצעי להבניית זהות קיבוצית: מן ההיסטוריה הגדולה, העוסקת בזמנים רחוקים ובגיבורים אפיים, חותרת אל ההבקעה המשיחית ומבקשת למעשה לדלג מן העבר אל העתיד – מן ההיסטוריה הזאת חלה 'הרחבה של זמן ההווה'¹⁴⁶ אל ההיסטוריה הקטנה, המציעה את ההווה כקנה המידה של הדברים ומתעניינת בעבר הקרוב ובעתיד הקרוב יותר מאשר בעבר הרחוק ובעתיד הרחוק.

(ד) ובכל זאת, בשלב מסוים איבד התיקוף מכוחו, ואף שתפקידה הפוליטי, החברתי והכלכלי של העלייה הלך וגבר במהלך שנות הארבעים והחמישים, על פי רוב מסתיים המניין המקובל עם העלייה החמישית ומלחמת העולם השנייה.¹⁴⁷ נראה כי ירידתו של התיקוף הייתה כרוכה בשינוי נוסף במדיניות ההגירה הציונית: לאחר רצח העם באירופה ולאחר מכן הקמת המדינה נתגבשה מדיניות של עלייה לא סלקטיבית, לאו דווקא כעליית הצלה אלא כאמצעי להשגת מטרת מדינית.¹⁴⁸ מעבר לכך, לא מן הנמנע שהאירועים הדרמטיים של שנות הארבעים – השמדת יהודי אירופה והקמת המדינה – הסבו את תשומת הלב לאירועים מדיניים כקוֹ-פרשת מים בין תקופות. האירועים המדיניים הדרמטיים משכו את ההיסטוריה הקטנה חזרה אל הציונות המדינית, ואולי לא מקרה הוא שקווי־פרשת-המים בתולדותיה של מדינת ישראל, אף כאשר עוסקים בהיסטוריה תרבותית, גאוגרפית, כלכלית וחברתית, הם על פי רוב מערכות בחירות חשובות (כמו זו של שנת 1977), הסכמי שלום ובעיקר מלחמות. מנקודת המבט של התיקוף נראה אפוא, כי החל בשנות הארבעים חזרה הציונות המדינית לפעול כמסגרת מושגית מארגנת של תולדות התנועה הלאומית היהודית בארץ ישראל, אך השערה זו מצריכה ביסוס מחקרי נוסף.

146 פאלונג (לעיל, הערה 2), עמ' 52; ראו גם: Mikhail M. Bakhtin, 'Epic and Novel', *The Dialogic Imagination: Four Essays*, translated by Caryl Emerson and Michael Holquist, Austin 1981, pp. 3–40

147 ראו ספרי הלימוד הנזכרים לעיל, הערה 7, המסיימים את המניין המקובל במלחמת העולם השנייה.

148 ראו: יואב גלבר, 'מ'אל תעלו!' עד חוק השבות: לבטים ותמורות בגישה הציונית לעלייה, קיבוץ גלויות (לעיל, הערה 16), עמ' 249–282; דבורה הכהן, תוכנית המיליון: תכניתו של דוד בן-גוריון לעלייה המונית בשנים 1942–1945, תל-אביב תשנ"ד.